Sosial Sahələrinin İqtisadiyyatı

Mövzu 1

1) Sosial struktur anlayışının mahiyyətini açıqlayın. Əhalinin sosial tərkibi haqqında məlumat verin. (asan)

Sosial stuktur dedikdə sözün əsl mənasında sosial sistem kimi götürülən cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplara, kollektivlərə, etniki birliklərə differensasiyası, onlar arasında qarşılıqlı təsir və funksional əlaqələr başa düşülür. Beləliklə sosial struktur inkişafın müəyyən pilləsində duran cəmiyyətin sosial birlikləri arasında qarşılıqlı münasibətləri, onların qarşılıqlı əlaqəsinin və qarşılıqlı təsirinin tarixən qərarlaşan nisbi sabit sistemini ifadə edir.Sosial struktur cəmiyyətdə müvafiq sosial mövqe tutan və mövcud sosial sistemdə qəbul olunmuş normalar və dəyərlər məcmusuna uyğun olaraq sosial funksiyalar yerinə yetirən elementlərin əlaqəsi və qarşılıqlı təsir üsuludur.

Sosial struktur cəmiyyətin obyektiv surətdə birliklərə, siniflərə və s. ayrılmasını ifadə edir və bununla insanların bir-birinə münasibətində bir çox meyarlara görə müxtəlif vəziyyətdə olduqlarını göstərir. «Sosial struktur» anlayışı məhdud və geniş mənada işlənilir. Birinci halda sosial struktur dedikdə konkret sistem, onun struktur elementləri (siniflər, sosial qruplar və təbəqələr, digər birlik formaları) arasındakı münasibətlər başa düşülür. Geniş mənada götürülən sosial struktur isə sosial-sinfı, sosial-demoqrafik, sosial-ərazi, sosial-etnik, sosial-peşə strukturlarının məcmusunu əhatə edir.

Əhalinin sosial tərkibinin daxilində aşağıdakı əsas tərəflər əhatə olunur:

a) sosial-sinfi birliklər, sosial qruplar və təbəqələr. Bu bölgünün əsasında işçilərin əmək bölgüsündə tutduğu yerin müxtəlifliyi durur;

b) işləyən əhalinin peşə tərkibi və kollektivlərə bölünməsi. Bunun əsasında işcilərin əmək bölgüsündə yeri ilə yanaşı diğər amillər-peşə məşğuliyyəti, ixtisas dərəcəsi, mənsub olduğu kollektivlərin səciyyəsi durur;

v) əhalinin sosial ərazi tərkibi. Bu bölgü üzvlərinin yaşayış məskənləri baxımından şəhərlərdə və yaxud kəndlərdə yerləşməsini ifadə rdir;

q) sinif və sosial qrupun öz daxilində mövcud olan daxili struktur bölgüsü elementləri və təbəqələr;

s) işcilərin əməyinin xarakterinə və məzmununa görə bölgüsü (fiziki əmək işçiləri və əqli əmək işçiləri);

d) əhalinin sosial-etniki birlik formalarına bölgüsü (millət, xalq, tayfa, qəbilə)

e) əhalinin sosial- demokratik bölgüsü (ailə, cinsə görə və nəslə görə bölgü

Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, əhalinin sosial tərkibi son dərəcə geniş və rəngarəng elementləri əhatə edir. Onlar müxtəlif əsaslara görə bir-birindən fərqləndirilir və öz əhatə dairəsinə görə eyni deyildir. Əgər sonuncu qeyd olunan əlamətə görə (əhatə dairəsi) onları sıraya düzsək onda aşağıdakı ardıcıllığı əldə edərik: ailə, kollektiv, peşə qrupu, sosial təbəqə, sosial qrup, sinif, şəhər və kənd əhalisi, fiziki və əqli əmək işçiləri, nəsillər, xalq, millət və bütövlükdə cəmiyyət.

Əhalinin sosial tərkibində və bütövlükdə sosial strukturda başlıca yeri sosial qrup tutur. Bu anlayış ictimai həyat və ictima münasibətlər sistemində kefiyyətcə bir-birindən fərqli yer tutan insanlar birliyi ifadə edir. Məhz müəyyən sosial qrupa mənsub olması sayəsində insanlar cəmiyyətdə özlərinin cox tərəfli funksiyalarını daha dolğun yerinə yetirə bilirlər.

2) Sosial sfera və onun fəaliyyət növlərini funksional təyinatına görə qruplaşdırın və izah edin. (asan)

Sosial sfera və onun fəaliyyət növləri funksional təyinatından asılı olaraq iki böyük qrupa bölünürlər: ictimai tələbatın təmin edilməsi ilə bağlı və cəmiyyətin fəaliyyəti üçün normal şəraiti təmin edən (elm, idarəetmə, ictimai asayişin qorunması və s.) və şəxsi tələbatın təmin olunması ilə bağlı olan sahələr.

Şübhəsiz ki, iqtisadiyyatın inkişafında və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində sosial sferanın elm və elmi xidmət sahəsi kimi vacib sahəsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Elmin inkişafı elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinin və bunun əsasında, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin həlledici amilidir.

Şəxsi tələbatları ödəyən sahələr də öz növbəsində iki qrupa bölünür.

1) mədəni (mənəvi) və sosial tələbatları ödəyən şəxsiyyətin ümumtəhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə və hərtərəfli inkişafına imkan yaradan, əhalinin səhhətinin möhkəmləndirilməsini təmin edən və işçi qüvvəsinin təkrar istehsalına bilavasitə təsir göstərən sahə və fəaliyyət növləri (maarif, mədəniyyət və incəsənət,

səhiyyə, sosial təminat, bədən tərbiyəsi, idman);

2) xüsusilə məişət tələbatlarını ödəyən, ev təsərrüfatında əməyin qənaətinə və boş vaxtın çoxalmasına imkan yaradan sahə və fəaliyyət növləri (əhaliyə məişət xidməti, mənzil və kommunal təsərrüfatı, sərnişin nəqliyyatı və rabitə).

Beləliklə, sosial sfera sahələrinin əksər hissəsi əhalinin şəxsi istehlak fondunun təkrar istehsalında bilavasitə iştirak edir.

Sosial sfera işçilərinin əməyinin nəticələri maddiləşmir, lakin ilk növbədə maddi aləmi insan beynində əks etdirən məqsədəuyğun fəaliyyət kimi (elmi biliklər, incəsənət və s.), ikincisi əmək prosesinin özündə istifadə olunan faydalı səmərə şəklində xidmət göstərən fəaliyyət kimi çıxış edir. Bu sahədə spesifik istehlak dəyəri - xidmət yaradılır və reallaşır. Sosial sferada əməyin (müəllimlərdə, həkimlərdə və s.) ikinci fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada xidmətin yaranma və istehlak prosesi üst - üstə düşür.

3) Sosial sferanın mahiyyətini açıqlayın. Sosial sahələri təsnifləşdirin və səciyyələndirin.. (orta)

Sosial sfera- sosial proses subyektlərinin durmadan təkrar istehsalı zərurətindən doğan obyektiv tələbatın yaratdığı, cəmiyyətə məxsus bütöv, daim dəyişməkdə olan bir altsistemdir. Sosial sfera əşya, prosessual, ideya və insani cəhətli zəruri komponentlər dəstinə malikdir. Sosial sferaya bilavasitə insanların həyat səviyyəsi ilə bağlı olan iqtisadi obyektlər və proseslər, əhalinin maddi, mənəvi nemətlər, xidmətlər istehlakı, insanların, kollektivlərin və bütövlükdə cəmiyyətin zəruri tələbatının ödənilməsini əks etdirən iqtisadi fəaliyyət növləri daxildir.

Sosial sferanın iqtisadiyyatı ehtiyatların məhdudluğu şəraitində, təhsil, mədəniyyət və incəsənət, səhiyyə, sərnişin nəqliyyatı və rabitə, bədən tərbiyyəsi və idman, turizm xidməti, sosial təminat, mənzil-kommunal təsərrüfatı, maliyyə - kredit və digər sahələrində yaranan iqtisadi münasibətlər sistemini tədqiq edir.

Sosial sahələrin əsas məqsədiəhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradan maddi və xidmət sferasını inkişaf etdirmək, əhalinin tələbatına uyğun istehsal, istehlak, bölgü, mübadilə proseslərini və əsas növlərini yaratmaqdan

ibarətdir. Sosial sfera insanların bölgü, istehsal və istehlak münasibətlərini formalaşdırır.

Müasir şəraitdə iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqaməti yaşayış üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin çoxluğunu yaratmaq və onun daha ədalətli bölgüsünü təmin etməkdir. Sosial sahələr mahiyyət etibarı ilə mənəvi dəyərlər yaradır. Təsərrüfat formalarına görə mülkiyyət münasibətlərini əhatə edir və birbaşa iqtisadi artımın tərkib hissəsidir. Bu sahələrə həyat səviyyəsi, bunun əsas bölmələri xidmət sferası, o cümlədən dövlət və qeyri dövlət xidmət sahələri, mənzil-komunal təsərrüfatı şəraiti və bu şəraiti yaradan təsərrüfat formaları, mədəni sahələr və bunların iş şəraiti, regionun kompleks inkişaf istiqamətləri daxildir. Sosial sahələr həmçinin iqtisadi inkişafın amili olaraq, onun dinamikasına, strukturuna, səmərəliliyinə təsir edir.

Sosial sahələrin iqtisadiyyatı fənninin obyektini bu sferada (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, turizm, sosial təminat, mənzil-konununai təsərrüfatı və s. sahələrdə) fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar, predmetini isə qeyd olunan sahələrdə baş verən hadisə və proseslərin, münasibətlərin xüsusiyyətləri, yalnız bu sahəyə məxsus qanun və qanunauyğunluqların açılması təşkil edir.

Sosial sfera iqtisadi fəaliyyət xarakterinə görə özündə müxtəlif sahələri birləşdirir. Hal - hazırda mövcud olan iqtisadi sahələrin təsnifatına görə sosial sferaya aşağıdakı sahələr aid edilir:

Təhsil;
Səhiyyə;
Elm və elmi xidmət;
Mədəniyyət və incəsənət;
Bədən tərbiyyəsi və idman;
Turizm və sosial-mədəni servis xidmətləri;
Sosial müdafiə və sosial təminat;
Sosial və tibbi sığorta iqtisadiyyatı;
Əhaliyə məişət xidmətləri;
İctimai iaşə xidmətləri;
Sərnişin nəqliyyatı;
Əhaliyə rabitə və informasiya xidmətləri;

Mənzil-kommunal təsərrüfatı.

Bir çox iqtisadçılar sosial sferaya ticarət və ictimai iaşənin, hətta maddi texniki təchizatın, satış və tədarükünün də əlavə olunmasını zəruri hesab edirlər. Fikrimizcə bü cür yanaşma mübahisəlidir. Ticarət və ictimai iaşənin maddi istehsal sahələrinə aid edilməsi tamamilə qanunauyğundur, çünki ticarət əhaliyə məhsulların alınmasında xidmət göstərsə də iqtisadiməzmunca onun xidmətləri hər şeydən əvvəl istehsala göstərilən xidmətlərdir. Ticarətin əsas funksiyası tələbin öyrənilməsi və istehsal olunan malların istehlakçıya çatdırılmasıdır.

Sosial sferaya daxil olan sahələrin ümumi oxşar cəhətləri vardir:

1. Sosial sferaya daxil olan sahələri xarakterizə edən göstəricilərlə həyat səviyyəsini səciyyələndirən əsas göstəricilər eyniyyət təşkil edir;
2. Sosial sferaya daxil olan sahələr əsasən xidmət sahələrini əhatə edir;
3. Bu sahələr məcmu halda maddi və mənəvi dəyər yaradaraq, insan potensialinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayir.
4. Sosial sferaya daxil olan sahələr ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının zəruri tərkib hissələri kimi çıxış edir.

Sosial sferada meydana çıxan təhlükə birbaşa və dolayısı ilə milli iqtisadiyyata təsir edir.

4) Sosial sferanın xarakterik xüsusiyyətlərini nümunə göstərməklə izah edin.(orta)

Sosiai sferanın inkişafı həm ümumi, həm də spesifik iqtisadi qanunlara tabe olan tam bir sosial strukturdur. O cəmiyyətdə müxtəlif iqtisadi funksiyalar yerinə yetirir və onu maddi istehsalla birgə təkrar istehsalın və ictimai həyatın fəaliyyətini təmin edən tərkib bir hissə kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Sosial sferanın xarakterik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Birinci, sosial sfera maddi istehsaldan öz funksional təyinatı ilə fərqlənir. Burada, insana və onun yaşayışının sosial şəraitlərinə təsir mövcuddur. Sosial sferada işçilərinin əməyi xidmət formasında yerinə yetirilir. O, bir tərəfdən, əmək fəaliyyəti kimi, digər tərəfdən, faydalı əmək şəklində fəaliyyətin nəticəsi kimi çıxış edir. Xidmətin bu iki tərəfi vahid birliyi təşkil edir.

Sosial sferada xidmətlər, qeyri-maddi xidmətlər, sosial xidmətlər kimi təmsil olunur, çünki onlar əşya formasını almırlar və maddi sərvət formasında toplanmırlar.

Sosial sferanın göstərdiyi xidmətlər vacib iqtisadi əlamətə malikdirlər ki, bu da öz ifadəsini onların dəyəri olmamasında tapır. Ancaq əmtəə istehsalı şəraitində xidmət dəyər formasını ala bilər və alqı-satqı obyekti ola bilər.

İkinci, sosial sferada əmək prosesi maddi istehsalla müqayisədə fərqli cəhətlərə malikdir. Sosial sferada çalışanların əməyi fərdiləşmişdir. Sosial sfera insanların fərdi tələbatları müxtəlif cür zövqləri, əhval-ruhiyyələri ilə əlaqəlidir. Bu, sosial sahələrdə işləyənlərin şəxsi keyfiyyətlərinə xüsusi tələblər irəli sürür. Ona görə də, sosial sferada ixtisaslı işçilərin xüsusi çəkisi yüksəkdir.

Üçüncü, sosial sferada əməyin maddi şərtləri (əsas fondlar) maddi istehsalın əmək vasitələri ilə xaricən uyğunlaşa bilərlər. Amma, iqtisadi cəhətdən onlar uzunmüddətli istifadə olunan əmək əşyaları kimi çıxış edirlər, öz dəyərini yaranan məhsula keçirmirlər. Onların dəyəri istehlak prosesində yoxa çıxır.

Dördüncü, sosial sferada əmək mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırmanın təsirinə nisbətən az miqyasda düşür. Buna görə də, sosial sahələr maddi istehsalla müqayisədə daha yüksək əməktutumluluğu ilə fərqlənirlər. Xidmətlərin həcminin genişlənməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşması əsasən bu sferanın əmək resurslarının sayının çoxalması, əməyin təşkili və idarəetmənin mütərəqqi metodlannın daxil edilməsi hesabına təmin olunur.

Beşinci, xidmətlər istehlak əşyalarıdır, pullu, güzəştli və pulsuz xidmətlərə bölünürlər. Pulsuz xidmətlər - sosial sferanın sosial-mədəni sahələrinin xidmətləridir (təhsil, səhiyyə, mədəni xidmətlərin bir çox növləri və s.). Pulsuz xidmətlərin inkişafı ictimai istehlak fondları hesabına təmin olunur.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı, məişət xidmətləri, nəqliyyat, rabitə, turizm və s. sahələrin xidmətləri pullu xidmətlərə aiddirlər. Pullu xidmətlər sahəsi əhalinin tələbatının ödənilməsinin əsasən fərdiləşdirilmiş formasını ifadə edir. Pullu xidmətlər sahəsinin inkişafı əhalinin pul vasitələrinin, həmçinin müəssisə və təşkilatların vasitələrinin cəlb olunması hesabına təmin edilir.

Altıncı, sosial sferanın müəssisə və idarələrinin geniş əraziyə səpələnməsi ilə xarakterizə olunur, bu da ki, əhalinin bu obyektlərə gəlməsini geniş surətdə təmin edilməsinin zəruriliyindən irəli gəlir.

Sosial sahələrin ərazi yerləşdirilməsi demoqrafik amillərdən, istehsal infrastrukturunun ərazi təşkilindən asılıdır və son nəticədə istehsal potensialının yerləşməsi ilə müəyyən olunur

5) Sosial sferanın xarakterik xüsusiyyətlərini qruplaşdırıb müqayisəli şəkildə təhlil edin.(asan)

Sosial sferanın resurs potensialı, cəmiyyətin iqtisadi və əmək resurslarının, onun milli sərvətinin tərkib hissəsi kimi, ictimai istehsalda bu sahənin iqtisadi əhəmiyyəti barədə təsəvvür yaradır. Sosial sferaya məxsus resursların getdikcə artan həcmi ictimai istehsalda təsərrüfatlararası əlaqələrin inkişaf dinamikasına, maddi və maliyyə axınlarının sahələrarası istiqamətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu baxımdan sosial sfera resurslarının hərəkətini nəzərə almadan, əsas makroiqtisadi mütənasibliklər; o cümlədən istehlak və yığım, şəxsi və istehsal istehlakının, istehsal və sosial sfera yığımları arasında olan mütənasiblikləri qoruyub saxlamaq qeyri-mümkündür.

Sosial sferanın resurs potensialı- bu sahəyə məxsus vəzifələrin icrası üçün iqtisadi imkanlarını səciyyələndirən maddi-texniki, əmək, maliyyə, təşkilati-idarəçilik və informasiya ehtiyatlarının məcmuusudur.

Resursların tərkibinin və hərəkətinin qeydiyyatı üçün aşağıda göstərilən balanslar sistemindən istifadə olunur; əsas fondlar balansı, maddi-texniki və yanacaq-enerji resursları balansı, əmək resursları balansı. Təsərrüfatlararası ehtiyatlar axınının və sosial sfera ilə maddi istehsalat arasındakı fəaliyyət mübadiləsinin təhlili və proqnoz qiymətinin alınması üçün ictimai məhsulun istehsalının və paylanmasının sahələrarası balansından istifadə olunur.

Əmək resursları 2 qrupa - 1) iqtisadi fəal və 2) iqtisadi qeyri - fəal hissəyə bölünür. Əmək resurlarının hərəkəti və təkrar istehsalı əmək resursları balansında əks olunur. Həmin balansın strukturu aşağıdakı kimidir.

1. İş qabiliyyətli və iş qabiliyyətli yaşında olan əhali: kişilər - 15-65 yaş, qadınlar - 15- 65 yaş.

2. İş qabiliyyətli və iş qabiliyyətli yaşında olmayan əhali: kişilər - 65 yaşdan yuxarı, yeniyetmələr - 16 yaşa qədər əhali, qadınlar - 65 yaşdan yuxarı.

3. Əmək resurlarına daxil deyildir: I və II dərəcəli əlillər (istehsal və müharibə əlilləri) və iş qabiliyyəti olmayan əhali.

Qeyd edək ki, kişilər üçün nəzərdə tutulan yaş həddi 2017-ci il yanvarın 1-dən başlayaraq 2021-ci il yanvarın 1-dək, qadınların yaş həddi 2017-ci il yanvarın 1-dən başlayaraq 2027-ci il yanvarın 1-dək hər il 6 ay artırılır. Əmək resurslarından

səmərəli istifadə edilməsi məsələsinə 2 istiqamətdə baxmaq olar. Bir tərəfdən işsizliyi ləğv etmək üçün bütün işləyə bilən əhalinin işlə təmin olunması. İkinci bir tərəf iqtisadiyyatın tələbatını ödəyə bilən ixtisaslı kadrların, mütəxəssislərin işlə təmin olunması. Əmək resurslarının səmərəli bölgüsünün konkret metodikası yoxdur, lakin qanunauyğunluğu vardır. Belə ki, bu zaman ilk əvvəl maddi istehsalın tələbatı, onun da daxilində olan sahələrin tələbatı ödənilir.

6) İşsizliyin formalarını açıqlayın və onları fərqləndirin .(asan)

"Tam məşğulluq" anlayışı mücərrəd xarakter daşıyır. Mütləq tam məşğulluğun təmin olunması mümkün deyildir. Eyni zamanda işsizliyin müəyyən səviyyəsi normal hal sayılır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində işsizliyin müəyyən tipləri mövcuddur:

1. Friksion işsizlik.
2. Struktur işsizlik.
3. Mövsümi işsizlik.

Friksion işsizlik bir qayda olaraq qısamüddətli olur, könüllü xarakter daşıyır və uyğun iş yerinin axtarılma prosesini əks etdirir. Buna görə də friksion işsizlik müəyyən dərəcədə arzuolunan və qaçılmazdır, çünki işçilərin bir çoxu, bəlkə də hamısı, az maaş verilən işdən çox maaş verilən, daha az məhsuldar işdən daha yüksək məhsuldarlığı olan işə keçməyə çalışır, yaxud yaşadığı coğrafi ərazilərdəki iş yerlərində işləməyə üstünlük verirlər. Beləliklə friksion işsizlik o adamları əhatə edir ki, onlar iş gözləyirlər, iş yerini dəyişirlər, iş axtarırlar və s. onlar ümumi işsizliyin fonunda bir-birini əvəz edirlər.

Struktur işsizlik friksion işsizliyin davamıdır. Struktur işsizlik bir qayda olaraq uzunmüddətli olur, məcburi xarakter daşıyır. O, istehlak tələbatının artması ilə əlaqədardır. İstehlak tələbatının artması, yeni məhsula tələbat doğurur. Bu isə istehsal texnologiyasının dəyişilməsini, yeniləşməsini tələb edir və potensial mütəxəssislərə tələbatı artırır. Deməli, struktur işsizlik o adamları əhatə edir ki, onlar yeni ixtisas alırlar, ixtisaslarını dəyişirlər.

Dövri işsizlik iqtisadi böhranla əlaqədardır. Lakin iqtisadiyyatın elə sahələri vardır ki (məs. Aqrar bölmə), orada mövsümi işsizlik təbiidir. Bu zaman iqtisadi böhran tsiklinin aşağı düşməsində işsizlik ordusu artır.

İşsizliyin həcmi friksion işsizliklə struktur işsizliyin cəmindən ibarətdir. Dövlət işsizliyi aradan qaldırımaq üçün müxtəlif versiyalardan istifadə edir. Məsələn, dövlət ağır inflyasiya şəraitində faiz stavkasını azaltmaq yolu ilə istehsalı genişləndirməyi və bununla da işsizliyi aradan qaldırmağa çalışır.

7) Sosial sferanın maliyyə resurslarını şərh edin. Sosial fondları müqayisə edin(orta)

Sosial sferanın vacib tərkib hissələrindən biri onun maliyyə resurslarıdır. İstənilən ölkənin maliyyə resursları üç subyekt: dövlət, müəssisə (təşkilat) və əhali (ev təsərrüfatı) arasında təmasda olur və hərəkət edir. Cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin ən vacib sferası olan sosial sferanın maliyyə resursları da həmçinin bu üç subyektin iştirakı ilə artırılır və bölüşdürülür.

Sosial sferanın maliyyə təminatının əsas hissəsini dövlət büdcə vəsaiti təşkil edir. Maliyyə resurslarının məhdudluğu dövlət xərclərini maliyyələşdirmək üçün müxtəlif təyinatlı fondların yaradılması və istifadəsini zəruri edir. Büdcədənkənar məqsədli sosial fondlardan istifadə etməklə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi təcrübəsi xarici ölkələrdə geniş yayılmışdır.

Dövlət büdcəsinin formalaşması və istifadəsi sahələrin və əhalinin tələbatını ödəməklə yanaşı perspektivli fəaliyyət növlərinin maliyyə dəstəyini yaradır. Dövlət büdcəsi sosial yönümlü və ya investisiya təyinatlı olmaqla iki növə ayrılır. Dövlət büdcəsinin gəlirləri əsasən əhalinin həyat səviyyəsi, sosial müəssisələrin ehtiyacları və ölkənin təhlükəsizliyinin qorunması üçün istifadə olunur. Dövlət aztəminatlı ailələrin, əlillərin, tələbələrin, valideynlərini itirilmiş yeniyetmələrin və digər insanların, bir sıra sahələrin tələbatını ödəmək üçün həmin sahələrin xərcini büdcə vasitəsilə ödəyir. Müasir şəraitdə təşkilatların resursları əsasən sosial məqsədlərə istifadə olunur. Azərbaycan şəraitində neft sahəsi büdcənin əsas gəlirini formalaşdırır və büdcədən kənar fondlar yaradır. Büdcədənkənar fondlar bir başa işçilərin əməkhaqqını artırmaq, yaşayış üçün zəruri olan obyektlərin tikilməsini təmin etmək funksiyasını öz büdcəsi ilə reallaşdırır. Büdcədənkənar fondlar iri vergi ödəyiciləri olan neft şirkəti, Azərkimya, Azərqaz, Azərsu hesabına formalaşır. Dövlət aztəminatlı ailələrin, əlillərin, tələbələrin, valideynlərini itirilmiş yeniyetmələrin və digər insanların, bir sıra sahələrin tələbatını ödəmək üçün həmin sahələrin xərcini büdcə vasitəsilə ödəyir. Müasir şəraitdə təşkilatların resursları əsasən sosial məqsədlərə istifadə olunur. Azərbaycan şəraitində neft sahəsi büdcənin əsas gəlirini formalaşdırır və büdcədən kənar fondlar yaradır. Büdcədənkənar fondlar bir başa işçilərin əməkhaqqını artırmaq, yaşayış üçün zəruri olan obyektlərin tikilməsini təmin etmək funksiyasını öz büdcəsi ilə reallaşdırır. Büdcədənkənar fondlar iri vergi ödəyiciləri olan neft şirkəti, Azərkimya, Azərqaz, Azərsu hesabına formalaşır. Qeyri-

dövlət maliyyə resurslarına həmçinin əhalinin vəsaitləri daxildir. Əhalinin vəsaitləri əmanət kimi fərdi vəsait kimi investisiya rolunu oynayır. Fiziki şəxs olaraq hər bir ailə və ya adam öz vəsaitlərini sosial obyektlərin açılmasına və onun işlənməsini yönəldə bilir. Bu məqsədlə yaradılan xidmət ictimai tələbatı ödəyir, digər qrup əhalinin sosial ehtiyaclarını təmin edir. Mərkəzləşdirilmiş formada dövlət bu ehtiyacların ödənilməsindən məhrum edir və rəqabət yaradır.

Sosial fondlar - əhaliyə sosial yardımın həyata keçirilməsi məqsədi ilə yaradılan pul vəsaitləri fondlarıdır. Son zamanlar bir sıra obyektiv səbəblərə görə (inkişaf etmiş ölkələrdə həyat səviyyəsinin yaxşılaşması ilə əlaqədar uzun ömürlülüyün artması və s.) sosial ehtiyacların artması müşahidə olunur. Sosial fondların yaradılmasının əsas mənbəyi mövcuddur: sığorta olunanların və muzdla işləyənlərin sığorta haqları, sahibkarların ödədiyi sığorta haqları, dövlət subsidiyaları. ABŞ-da çoxlu sayda sosial fondlar vardır. Bunların arasında qocalığın, əlilliyin və ailə başçısının itirilməsinə görə sığorta fondu, dövlət qulluqçularının sığortalanması fondu, ehtiyacı olanlara yardım fondu mühüm yer tutur. Böyük Britaniyada iki əsas sosial fond: milli sığorta fondu və dövlət müəssisələrinin pensiya fondu fəaliyyət göstərir.

Yaponiyada dörd iri fond: sağlamlığın sığortası fondu, istehsal zədələnməsindən sığorta fondu, milli pensiya fondu və işsizliyə görə sığorta fondu fəaliyyət göstərir.

Büdcədənkənar dövlət sosial fondları hesabına bir sıra məsələləri həll etmək mümkündür. Onlardan:

- əhaliyə pul müavinətləri ödəmək, birdəfəlik yardım etmək yolu ilə sosial yardım və xidmət göstərmək;
- əhalinin əmək qabiliyyətinin bərpası və qorunub saxlanmasını təmin etmək;
- sosial infrastruktur müəssisələrini maliyyələşdirmək yolu ilə əhaliyə sosial xidmətlər göstərmək;
- pensiya təminatını maliyyələşdirmək və s.

Azərbaycanda büdcədənkənar dövlət fondlarının hüquqi-normativ bazası 31 dekabr 1991-ci il tarixli 40 saylı Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə yaradılmışdır
8) Sosial sferada əmək məsrəflərinin əsas xüsusiyyətlərini nümunə üzərindən izah edin.(Orta)

Sosial sferanın əsas vəsaitlərinin təkrar istehsalının mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar təbiətən iqtisadi cəhətdən uzun müddətli istehlak rifahına aiddir və insanların maddi rifahının artması, keyfiyyətcə inkişafı üçün maddi zəmin yaradırlar. Sosial sferada əsas vəsaitlərin əhalinin keyfiyyət tərkibinə olan struktur uyğunluğu və sosial sferanın bölmə və sahələrinə kapital qoyuluşu arasındakı nisbətlər sosial mütənasiblik adlanır.

Sosial sferanın əsas vəsaitlərinin istehlak dəyərini səciyyələndirən, onların işlənməsi nəticəsində alınan sosial effekt, insanlara xidmət üçün rahat və əlverişli sanitar-gigiyenik və ekoloji şəraitin yaradılmasında, xidmət sahələri idarə və müəssisələr şəbəkəsinin maksimum dərəcədə rahat yerləşdirilməsində, onların geniş imkanlarında, həmçinin arxitektura, bədii, tarixi, estetik dəyərində öz təzahürünü tapır. Nəqliyyat yorğunluğu işçilərin əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olduğuna görə onu şərti olaraq itirilmiş iş vaxtı ilə ifadə etmək olar. Bundan sonra əmək haqqı və yaxud bir saat ərzində istehsal edilən məhsulun dəyəri vasitəsilə istehsal edilməmiş məhsulun həcmini müəyyən etmək olar.

Sosial sferanın digər mühüm amilinin-təkrar istehsalın bir sıra xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu amil əmək-insan resurslarıdır.

Xidmətlərin istehsalçıları ilə istehlakçıları arasındakı birbaşa şəxsi əlaqələr göstərilən xidmətin keyfiyyətinin insan-əmək resurslarının keyfiyyət icraçılarının ixtisas dərəcəsinin və peşə ustalığınm aparıcı rolunu müəyyən edir. Sosial-mədəni və işgüzar xidmətlər göstərən sahələrdə işçilərin yüksək təhsil və peşə hazırlığının səviyyəsi, əməyin yaradıcı, intellektual məzmunu ilə müəyyən olunur.Sosial sferada xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi bir qayda olaraq bahalı xidmət texnologiyası və texnikanın geniş istifadə olunması ilə müşaiət olunur. Sosial sferada müasir texnikanın geniş tətbiqinin əsas səbəblərindən biri də əhaliyə xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır, yəni istehlakçı üçün mümkün rahatlığı yaratmaqdır. O cümlədən xidmət müəssisələrinin ərazi nöqteyi nəzərindən maksimum əlverişli yerləşdirilməsidir. Bunun obeyktiv şərtlərindən biri də xidmət istehsalatının səpələnməsidir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə, sosial sferada elmi-texniki tərəqqinin qarşısını alan amillərdən biri də işçilərinin əmək haqqlarının maddi istehsalatdakı əmək haqqlarından xeyli aşağı olmasıdır. Məsələn, ABŞ-da xidmət sferasının şəxsi bölməsində işləyənlərin qazancı istehsalatda işləyənlərin qazancının

ancaq 67%-ni təşkil edir, Yaponiyada xidmət sferasında işləyənlərin qazancı isə istehsalatdakından cəmisi 7% aşağı, Almaniyada isə 15% aşağıdır.

9) Məşğulluğun səviyyəsini nümunə misal üzərindən hesablayın. Məşğulluğun sosial-iqtisadi strukturunu şərh edin .(çətin)

Məşğulluq və işsizlik vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərə aiddir: qeyri-institusional əhali, məşğul əhalinin sayı, işsiz əhalinin sayı, işçi qüvvəsinə daxil olmayan şəxslərin sayı.

Məşğulluğun səviyyəsi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$S_m = \frac{M}{İ_f} \times 100\%$$

S_m - məşğulluğun səviyyəsi, M - məşğulluq, $İ_f$ - iqtisadi fəal əhali.

İş qüvvəsi insanın əmək qabiliyyətidir, onun əmək prosesində istifadə etdiyi fiziki və zehni qüvvəsi, bilik təcrübə və əmək vərdişlərinin məcmusudur. İşçi qüvvəsinin təkrar istehsalı ictimai təkrar istehsalın tərkib hissəsi olub,əmək, prosesində insanın sərf etdiyi əzələ, sinir, fiziki enerjinin daima bərpa olunması, istehsaldan getmiş işçilərin yeni miqdar və keyfiyyətdə işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsi prosesidir.

Məşğulluğun sosial-iqtisadi strukturu aşağıdakı kimidir:

* muzdla işləyənlər;
* sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar;
- əmək qabiliyyətini itirənlər, məzuniyyətdə olanlar, ixtisasını artıranlar və s;
* sərbəst fəaliyyətlə məşğul olanlar;
* vəzifələrə seçilənlər və təyin olunanlar;
* hərbi xidmətdə və digər hərbi işdə olanlar;
* təhsil alanlar.

10) İşsizliyin orta aylıq səviyyəsini nümunə misal əsasında hesablayın.(çətin)

Əmək resursları iş qabiliyyətli bütün əhalini əhatə edir, işçi qüvvəsi isə əmək resurslarının ictimai istehsalda çalışan hissəsini əks etdirir.

Əmək resursları 2 qrupa - 1) iqtisadi fəal və 2) iqtisadi qeyri - fəal hissəyə bölünür. İqtisadi fəal əhalinin sayının əmək qabiliyyətli əhalinin sayına faiz nisbətinə əhalinin iqtisadi fəallığı əmsalı deyilir. İşsizlərin sayının iqtisadi fəal əhalinin sayına

faiz nisbəti isə işsizliyin səviyyəsini səciyyələndirir.

Əməyin kəmiyyətini və strukturunu müəyyən edən əmək ehtiyatlarından fərqli olaraq, əmək potensialı əmək ehtiyyatlarının keyfiyyətini və potensial imkanlarını xarakterizə edir. Kəmiyyət nöqteyi nəzərdən əmək potensialının sinonimi "iqtisadi aktiv əhali" sayılır.

məşğul olanlar

İqtisadi aktiv əhali

işsizlər

11) Sosial inkişafın mahiyyətini izah edin. (asan)

Sosial inkişaf iqtisadi inkişafın tərkib elementi olub, özünəməxsus qanunauyğunluqları, dəyişmə meyllən olan bir prosesdir. Sosial inkişaf insanın həyat fəaliyyəti, həyat tərzi, davranışı, qərar qəbulu, onun məhsuldarlığı ilə bağlı olub iqtisadi inkişafın həm nəticəsi, həm də onun həlledici, təyinedicı amilidir. İlk növbədə sosial inkişaf həyat səviyyəsi, həyat tərzi, əmək haqqı. sosial müdafiə, sosial sığorta problemlərinin həlli ilə bağlıdır.

Cəmiyyətin uğuru hər bir fərdin rifahının yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Sosial inkişaf anlayışı mahiyyət etibarı ilə insanlara investisiya qoyulması deməkdir. Bu onların arzularına, hədəflərinə çatması üçün bütün maneələrin aradan qaldırılması deməkdir. Sosial inkişaf prosesi özündə bir neçə mərhələni birləşdirir.

Bunlardan birincisi erkən yaşdan etibarən öyrənməyə başlamaqdır. Erkən tədris təşəbbüslərinə yatırılan investisiya insanlar arasında daha yüksək uğur üçün zəmanət ola bilər. İkincisi uşaq qayğı sistemidir. Valideynlər övladlarının bağçalarda, məktəblərdə vəziyyətlərinin yaxşı olduğunu, onlara yüksək qayğı göstərildiyindən əmin olsalar öz işlərinə daha arxayın köklənəcəklər. Tək-tək bizneslərin uğurlu olması ümumilikdə cəmiyyətin rifah halının yüksəlməsinə və sağlam iqtisadiyyatın yaranması şərait yaradır.

Beləliklə, bu gün uşaq qayğı sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün yatırılan investisiya uzunmüddətli dövrdə iqtisadi səmərə olaraq geri qayıdacaqdır.

Üçüncüsü yaşayış yerlərinin insanlar üçün əlçatan olmasıdır. Mənzillər ailə həyatının əsasıdır; onların təhlükəsiz yaşaya biləcəkləri, övladlarını böyüdə biləcəkləri, ictimai münasibətlər qura biləcəkləri və yaşlanan valideynlərinin qayğısını çəkə biləcəkləri bir məkandır.

Dördüncüsü ictimai həyatın digər sahələrinə yatırılan investisiyadır. Buraya gənclərin inkişafı üçün xidmət və proqramların təklif olunması ali təhsil imkanlarının yaradılması, iş yerlərinin açılması, insanların sağlam və aktiv həyat tərzinə təşviq olunması daxildir.

12) Sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsinin əsas obyektləri haqqında məlumat verin .(asan)

Sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsinin əsas obyektləri aşağıdakılardır:

1. Tələbat sislemi,formalaşması, dinamikası, meylləri və perespektivası;

2. Bölgü münasibətlərindən asılı olaraq əhalinin gəlirləri, alıcılıq qabiliyyəti və onun dinamikası;

3. Əhalinin maddi, mənəvi nemətlər və xidmətlər istehlakı və xidməti təmin edən uyğun sosial obyektlərin inkişafı xüsusiyyətləri, qanunayğunluqları. O cümlədən təhsil, məişət xidməti, sərnişin nəqliyyat və digər sosial sahələr;

4. Əhalinin həyat səviyyəsi, həyat tərzi, onları formalaşdıran amillər, iqtisadi və sosial mexanizmlərin həyat səviyyəsinə təsirinin öyrənilməsi bölmələri. Məsələn: qiymət, vergi, mal təklifi, respublikada göstərilən xidmətin miqdarı, kredit şərtləri;

5. Əhalinin məşğuliyyətinin əsas iqtiqamətləri (əmək şəraiti, sərbəst vaxt), ondan istifadə məsələləri, təbii artım prosesi, doğum və ölüm arasında nisbət;

6. Maarifin, mədəniyyətin, incəsənətin və digər mənəvi dəyərlərin mövcud vəziyyəti, onların inkişafının maliyyə əsasları, kadr təminatı, maddi texniki bazası və d, aspektlər;

7. Yüksək ixtisaslı kadrların xalq təsərrüfatı tələbatına uyğun olaraq inkişafını tənzimləmək;

8. Xarici iqtisadi əlaqələrin, mədəni əlaqələrin, texniki əlaqələrin respublikada əhalinin həyat səviyyəsinə, məşğuliyyətinə, elmi texniki siyasətin formalaşmasına

təsirini qiymətləndirmək;

9. Ətraf mühitin və təbii resurslardan istifadənin sosial atributları və bu sahələrin ınkişafı üçün lazım olan təşkilati - iqtisadi və texniki problemlərin həllini müəyyən etmək daxildir.

Sosial inkişafın tənzimlənməsi bir çox iqtisadi elmlərin predmeti ilə sıx əlaqəlidir: strateji planlaşdırma, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, iqtisadi nəzəriyyə və s. Sosial inkişaf bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərə göstəricisi kimi qəbul oluna bilər. Çünki sosial inkişafın yuxarıda qeyd olunan problemlərin və obyektlərin təsnifatından görünür ki, respublikada əhali artımı, bölgü münasibətləri və mübadilə şərtləri iqtisadı artımla bağlı olduğu üçün onun öyrənilməsi, tədqiqi və inkişafının tənzimlənməsi kompleks şəkildə reallaşır.

13) Əhalinin həyat səviyyəsinin əsas göstəricilərini və tənzimlənməsi amillərini izah edin.(orta)

Əhalinin həyat səviyyəsi öz mahiyyəti etibarı ilə sosial iqtisadi kateqoriya olub, insanların istehlakı üçün lazım olan maddi və mənəvi nemətlərin miqdarı və tələbatının ödənilməsi göstəricisi kimi ifadə olunur. Həyat səviyyəsi ölkədə milli gəlirin istehsalı, bölgüsü və yenidən bögüsü əsasında formalaşır. Həyat səviyyəsinin yüksək olması iqtisadi inkişafa təsir edir, əmək məhsuldarlığını artırır, milli gəlirin və milli məhsulun artımına təsir edir. Həyat səviyyəsi istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak göstəricilərinə bölünür. Bu proseslərin qarşılıqlı və bir-birinə təsiri nəticəsində formalaşır. İstehsalın həcmi artdıqca həyat səviyyəsi üçün lazım olan maddi nemətlər çoxalır. Bu bölgü effekti səmərəli olduqda hər kəsin payı formalaşır, alıcılıq qabiliyyəti, gəlirlər formalaşır, istehsalın həcmini artırmaq üçün stimul yaranır. Mübadilə prosesində isədüzgün səmərəli tələb və təklif qanunauyğunluqları, proporsiyaları, mexanizmləri tətbiq etdikdə əhalinin alıcılıq qabiliyyəti reallaşır. Real gəlirləri artır, istehlak üçün əlverişli zəmin yaradılır. İstehlak prosesinin səmərəli əlverişli təşkili və effektli tənzimlənməsi əhalinin bilavasitə yaşayışını, həyat səviyyəsini artırır, tələbatın ödənilməsini təmin edir və insanların hərtərəfli inkişafı və təkrar istehsalı üçün maddi əsas yaradır.

Əhalinin həyat səviyyəsinin əsas göstəriciləri bunlardır: 1) adambaşına düşən milli gəlirin həcmi, 2) onun əhalinin qrupları və sinifləri arasında bölüşdürülməsi, 3)

nominal və real əmək haqqı, 4) ictimai istehlak fondundan güzəşt və ödəmələr.

Həyat səviyyəsini tənzimləmək üçün onun amillərini tapmaq, formalaşma mənbələrini müəyyən etmək, gəlir və xərcləri tənzimləmək lazımdır. Hər bir gəlirin formalaşma mənbələri asılıdır: - mülkiyyət münasibətlərindən; təsərrüfatçılığın effektliyindən və bölgünün səmərəliliyindən.

Gəlirlər forma və strukturundan asılı olaraq həyat səviyyəsinin formalaşması mənbələrinin maddi əsasını təşkil edir. Əmək haqqı gəlirlərin əsas hissəsini təşkil edir. Əhalinin pul gəlirlərinə isə işçilərin əmək haqqı, sahibkarlıq fəaliyyəti üə məşğul olan şəxslərin gəlirləri, pensiya, müavinət, təqaüd və başqa sosial transferlər, mülkiyyətdən gəlirlər, qiymətli kağızlar, dividentlərdən faizlər və digər dəlirlər daxildir. Gəlirlərin bölgü səviyyəsini müəyyən etmək üçün iqtisadi nəzəriyyədə Lorens əyrisindən istifadə olunur. Bu əyri Amerika iqtisadçısı və statistiki Maks Lorens tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Lorens əyrisi müəyyən dövrlərdə əhali qrupları arasında gəlirin bölüşdürülməsinin müqayisəsi üçün istifadə edilir. Lorens əyrisi adamların rifah halının dəyişməsini, onların alıcılıq qabiliyyətini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Gəlirlərin bölgüsündəki bərabərsizliyin dərəcəsini əks etdirən göstərici iqtisadi nəzəriyyədə İtaliya iqtisadçısı və statistiki Korrado Cininin adı ilə bağlı Cini əmsalı adlanır. Cini əmsalının qiyməti 0 ilə 1 arasında dəyişə bilər. Əmsalın 0 qiyməti gəlirlərin bölgüsündə mütləq bərabərliyi göstərir. Cini əmsalı da 1- ə yaxınlaşması gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyi göstərir, bu isə heç bir ölkədə gözlənilmir. Bu cəmiyyətin məhvi deməkdir.

14) Yaşayış minimumu haqqında qanunun əsas anlayışlarını izah edin. Gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyi yaradan amilləri şərh edin . (orta)

Gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyi yaradan amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

Adamların şəxsi qabiliyyətindəki fərqlər, ayrı-ayrı insanların xüsusi istedada malik olması daha yüksək gəlir əldə etməyə imkan verir;

Təhsilin səviyyəsi və işçilərin peşə hazırlığı daha yüksək gəlir qazanmağa şərait yaradır;

Mülkiyyətə sahib olmaq, vərəsəlik hüququ gəlrlər arasında olan fərqləri artırır;

Peşəkarlıq zövqü və riski, daha intensiv işləmək və risk etmək əldə edilən gəlirləri artırır;

Bazarlarda hökmran mövqe tutmaq, süni şəkildə qiymətləri qaldırmaq gəlirlər arasında olan fərqlərə təsir edir;

Psixoloji amillər, uğur qazanmaq, əlaqələr, bədbəxt hadisələr gəlirlər arasındakı bərabərsizliyə təsir göstərir

Yaşayış minimumu haqqındaqanun ölkə üzrə minimum yaşayış səviyyəsini tənzimləmək, əhalinin gəlirlərinin və sosial müdafiəsinin, dövlət tədbirlərinin hüquqi-təşkilatı və tətbiqi əsaslarını müəyyəniəşdirir.

- Yaşayış minimumu - minimum istehlak səbətinin dəyəri və icbari ödənişlərin cəmindən ibarət sosial norma;

Yaşayış minimumu aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur:

* aztəminatlı ailələrə ünvanlı dövlət sosial yardımının göstərilməsi sisteminin formalaşdırılmasında və tətbiqində;
* əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin rifahının yüksəldilməsi konsepsiyasının və Dövlət Proqramlarının hazırlanması;
- Əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması;
* fiziki şəxslərin gəlirlərinin vergiyə və icbari ödənişlərə cəlb edilməyən həddinin əsaslandırılmasında;
* əhalinin pul gəlirlərinin və əmanətlərin indeksləşdirilməsi üzrə tədbirlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsində;
* dövlət büdcəsinin, yerli büdcələrin, büdcədənkənar dövlət fondlarının, qanunvericiliklə tənzimlənən qiymət və tariflərin formalaşdırılmasında.

Yaşayış minimunu və sosial tələbat baxımından əmək haqqının differensasiyası orta aylıq əmək haqqının səviyyəsinin minimum əmək haqqı səviyyəsinə nisbəti ilə müəyyən olunur.

15) Minimum istehlak səbətinin mahiyyətini və tərkibini praktiki əsasda izah edin. Sosial qanunları xarakterizə edin.(çətin)

Sosial inkişafın qanunvericilik bazasını ölkənin mövcud iqtisadi - sosial vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılmasına yönəldilən tədbirlər çoxluğu təşkil edir. Sosial idarəetmənin sistemli qanunları mövcud olmalıdır. Bu qanunlar sosial sahələrin ayrı-ayrı sistemlərini, yaxud kompleks sahənin inkişaf istiqamətlərini müəyən etməlidir.

Sosial-iqtisadi inkişaf qanunları sosial sahələrin daxili münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsasını təmin edir. Sosial sahələrin menecmenti öz işini məhz müvafiq qanunların tələblərinə uyğun olaraq qurur.

Sosial qanunlar iqtisadi qanunlar sistemində fəaliyyət göstərir. Hər bir iqtisadi prosesin sosial tərəfi mövcud olduğu üçün, onlar qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər.

Sosial qanunlar sisteminə aşağıdakı qanunvericinik bazası daxildir:

* Sağlamlıq haqqında qanun;
* Tibbi sığorta haqqında qanun;
* Mədəniyyət haqqında qanun;
* Tarixi abidələrin bərpası və qorunması haqqında qanun;
* Elm və incəsənət sahələri haqqında qanun.

Əhalinin həyat səviyyəsini və sosial inkişafını müəyyən edən iqtisadi-sosial qanunlar aşağıdakılardır:

* əhalinin istehlak büdcəsi haqqında qanun;
* gömrük məcəlləsi;
* vergilər haqqında qanunlar;
* dövlət büdcəsi haqqında qanun;
* ətraf mühitin qorunması haqqında qanun;
* məşğulluq haqqında qanunlar.

İqtisadi və sosial qanunlar real vəziyyəti yenidən təşkil etmək üçün düşünülür, onlar obyektiv qanunlardır. Qanunların tərtibi dünya ölkələrində olan inkişaf meyllərinə uyğun spesifik xüsusiyyətləri nəzərə almaqla işlənib hazırlanır. Qanunların texnologiyasında təşəbbüskar kimi ölkə prezidenti, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi, Milli Məclisin uyğun komissiyaları çıxış edir. Belə ki, həmin problemlər qoyulur, onun məqsədi, mexanizmləri seçilir, sonra isə tənzimləmənin əsas müddəaları işlənib hazırlanır. Sosial sahələr qanunvericilik obyekti olaraq sosial siyasətin reallaşmasının hüquqi əsasıdır. Sosial qanunlar Milli Məclisin Sosial Siyasət Komissiyası tərəfindən işlənib hazırlanır, parlament tərəfindən təsdiq olunur. Sosial qanunlar sahələr üzrə həm də insanın həyat səviyyəsi ilə bağlı olan vəzifələri həyata keçirir. Sosial qanunların obyektləri sosial problemlərdir. Sosial qanunların spesifik xüsusiyyətləri odur ki, onlar daha da dövlətin himayəçilik siyasəti ilə inkişaf edir, dövlətin mexanizmləri, ümumbüdcəsi,

sosial təminatlar, maddi və təşkilati yardımlar, əhalinin mənafeyinin qorunması tədbirləridir. Sosial obyektlər dövlət tənzimlənməsinin obyektləridir. Onun əsas resursları dövlətin mülkiyyətində olan resurslarla təmin olunub və konstitusiya hüquqlarına uyğun olaraq hər bir şəxsin pulsuz ehtiyaclarını ödəmək vəzifəsini həyata keçirir. Sosial qanunlar sistemlidir. Qanunlar sistemi bir-biri ilə əlaqəli olan hüquqi, iqtisadi, sosial qanunların üzvi sürətdə bağlılığı, ardıcıllığı və tənzimləmə vəzifələrinə görə düzülüşü ardıcıllığı deməkdir.

16) Sosial sferanın idarə olunmasının mahiyyətini izah edin.(asan)

Yeni münasibətlər şəraitində dövlət və bazar arasında sosial funksiyaların nisbətinin düzgün şəkildə tapılması, əsaslandırılması və bu funksiyaların vaxtında həyata keçirilməsi vacib məsələdir. Sosial idarəetmə və sosial sferanın idarəolunması anlayışları fərqlidir. Belə ki, birinci anlayış daha genişdir və cəmiyyətdə gedən bütün sosial proseslərin idarə olunmasını özündə əks etdirir. Geniş mənada sosial idarəetmə- ictimai sistemə üzvi surətdə xas olan elə bir haldır ki, onun tamlığını, keyfiyyət xüsusiyyətlərini, təkrar istehsalını və inkişafını təmin edir, dar mənada isə - qarşıdakı məqsədin müəyyənləşdirilməsi və ona nail olunması prosesində cəmiyyətin sosial fəaliyyət strukturunun nizamlanması və təkmilləşdirilməsi sahəsində cəmiyyətə dərk edilmiş, sistematik xüsusi təsir başa düşülür.

Sosial sferanın idarə olunması dedikdə isə - təkrar sosial istehsal üçün zəruri olan xarici mühitin və və daxili şəraitin formalaşdırılması yolu ilə sosial subyektlərin sosial təkrar istehsalının idarə olunması başa düşülür. Belə olduqda, sosial sferaya təsir edən bütün amillər nəzərə alınır: məsələn, xarici və daxili, qanunauyğun və təsadüfi, həmçinin sabit və qeyri-sabit inkişaf şəraiti.

Məqsədyönlü idarəetmə mexanizmi, spesifik ictimai institutlar-idarəetmə subyektləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu subyektlər cəm halında, tərkibinə dövləti, siyasi partiyaları, ictimai təşkilatları və başqa elementləri daxil edən idarəedici sistemi əks etdirir. Regional və yerli səviyyələrdə bu vəzifələri müvafiq orqanlar və təşkilatlar icra edirlər.

Sosial sferanın dövlət tərəfindən idarə olunması, sosial siyasətin məqsədlərinin həyata keçirilməsi, həyat səviyyəsini, sosial rifahı, əhalinin məşğulluğunu, ona sosial

yardımı təyin edən qanunla müəyyənləşdirilmiş davranış qaydalarına əsaslanan mexanizmlərdən ibarətdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin sosial proseslərin tənzimlənməsi təcrübəsində sosial proseslərin "ikilaylı" idarəçiliyi formalaşır. Birinci "lay" - maddi rifahın və xidmətlərin istehsalı sahəsi bazar mexanizmləri ilə tənzimlənirsə, ikinci "lay" insanın təkrar istehsalı sferası, "insan kapitalının" toplanması - faktiki olaraq, bazar münasibətlərinin "özbaşınalıqlarına" qətiyyən yol verməyən dövlət strukturları tərəfindən idarə olunur.

Sosial sferada təsərrüfatçılıq mexanizmi, hər şeydən əvvəl, demokratik cəmiyyətdə vətəndaş və insanın mühüm hüquqlarının sosial zəmanətlərinin reallaşdırılmasının, əhalinin sosial müdafiəsinin, həmçinin, bazar iqtisadiyyatında vətəndaşların gəlir və rifah səviyyəsindən asılı olmayaraq, bərabər başlanğıc imkanlarla təmin olunmasının sosial-iqtisadi mexanizmidir.

Sosial sferada idarəetmə mexanizmi, mikrosəviyyədə də gəlir əldə etmək üçün işləyən korporasiyaların, kommersiya firmalarının üstünlük təşkil etdiyi maddi istehsaldakı təsərrüfatçılığın təşkilati-iqtisadi formalarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

17) Dövlət səviyyəsində səhiyyə sisteminin idarə edilməsi vəzifələrini açıqlayın (asan)

Səhiyyə sistemi - müalicə-profılaktik, elmi-tədqiqat, əczaçılıq, təhsil və digər idarələrdən, tibb texnikası, dərmanlar istehsal edən müəssisələrdən və səhiyyənin idarəetmə orqanlarından təşkil olunmuşdur.

Səhiyyə müəssisə və idarələri öz vəzifələrini, yalnız seçilmiş fəaliyyət növü üzrə lisenziya olduqda yerinə yetirə bilərlər. Lisenziyalar, fəaliyyət şəraitinin qəbul edilmiş standartlara uyğunluq sertifikatı əsasında dövlət idarəetmə orqanlarının və ya onların tapşırığı ilə yerli hakimiyyətin təşkil etdiyi lisenziya komissiyaları tərəfindən verilir.

Mərkəzi, dövlət səviyyəsində səhiyyə sisteminin idarə edilməsi vəzifələri Səhiyyə nazirliyinin üzərinə düşür. Nazirlik, əhaliyə tibbi yardımın göstərilməsinin prioritet təşkil edən istiqamətləri üzrə strategiyanı, məqsədli proqramları işləyib

hazırlayır, tibbi sığorta və sosial təhlükəli xəstəlik proqramları çərçivəsində əhalinin tibbi yardım həcmləri arasındakı nisbəti müəyyənləşdirir, kadr hazırlığını təşkil edir, investisiya siyasəti ilə məşğul olur, əhaliyə tibbi yardım göstərən təşkilatlara metodoloji dəstəyi təmin edir, əhaliyə tibbi xidmətin dövlət standartlarını işləyib hazırlayır və təsdiq edir.

Səhiyyəni idarə edən regional orqanların vəzifələri ərazi şəbəkəsinə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə genişdir. Onlar, praktiki olaraq, əhalinin sağlamlığının mühaflzəsinin kompleks proqramını toplum şəkildə formalaşdıran və onun yerinə yetirilməsinin nəticələri üzrə (xəstələnmələrin dinamikası, orta ömür müddəti, ölüm səviyyəsi) məsuliyyət daşıyan əsas orqandır.

18) Təhsilin təşkili və idarə edilməsi standartlarını təhlil edin . (Orta)

Təhsilin inkişafında əsas məqsəd- vətəndaşlarda şəxsiyyətin və insanın yaradıcılıq qabiliyyətinin harmonik inkişafına və ölkənin intelektual və mədəni potensialının artırılmasına olan tələbatların ödənilməsidir.

Dövlət, təhsilin humanist xarakterini, kütləviliyini və onun təhsil alanların inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğunlaşa bilməsini, dövlət və bələdiyyə təhsil müəssisələrinin dünyəvi xarakterini, plüralizmini, onun idarə edilməsində demokratikliyi elan edir. Təhsil, tərkibində milli və regional komponentlər olan dövlət təhsil standartlarına əsaslanır. Onlar, məzunların aldıqları təhsil formalarından asılı olmayaraq, ixtisaslaşmaların obyektiv qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edir. Məsələn, dövlət məktəb təhsili sistemi, minimum təhsil standartlarına malik olmaqla yanaşı, məktəblərin ixtisaslaşdırılması və ayrı-ayrı fənlərin fakultativ tədrisinin inkişafı yolu ilə təhsil alanlarının tələbatlarının rəngarəngliyini nəzərə almalıdır. Eyni zamanda, dövlət strukturlarının maliyyə imkanlarının məhdudluğunu və təhsilin keyfıyyətinin və onun müxtəlifliliyinin artırılması zərurətini nəzərə alaraq, dövlət, əlavə pullu təhsili həvəsləndirir.

Təhsil müəssisəsi dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra, onun məzunlara müvafıq təhsil səviyyəsi haqqında nümunəvi dövlət formalı sənədi vermək hüququ

yaranır. Dövlət akkreditasiyası, mərkəzi və təsisatların dövlət təhsili idarəetmə orqanları tərəfindən aparılır və müəssisənin dövlət statusunu, məzunların hazırlığının dövlət təhsil standartlarının tələblərinə cavab verməsini, dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə ilə təsdiq edir.

Təhsil müəssisələrində attestasiyaTəhsil müəssisələrinin attestasiyası bir qayda olaraq, hər dörd ildən bir Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Bu, təhsil fəaliyyəti üzərində dövlət-ictimai nəzarətin həyata keçirilməsinin əsas formasıdır. Onun məqsədi - təhsil alanların tərbiyəsi və təhsilinin keyfiyyətinin və məzmununun müvafiq şəkildə qurulmasıdır. Təhsili idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti dövlət təhsilinin inkişafı proqramının, dövlət təhsil standartlarının və təhsil sisteminin fəaliyyət göstərməsini təmin etməyə yönəldilmişdir. Təhsil sahəsində dövlət standartları aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- müxtəlif səviyyəli büdcələrdən maliyyələşən təhsil müəssisələrinin göstərdiyi pulsuz xidmətlərdə;

- pulsuz icbari təhsildə;

- dövlət təhsil müəssisələrində siniflərin və qrupların son dolma hədlərinin və əhalinin münasib və pulsuz xidmətlərlə təmin olunması norma və normativlərində;

* oxuyanlara sosial-iqtisadi yardımın norma və normativlərində;
* maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsili davam etdirilməsinin dövlət zəmanətində;
* dövlət tədris müəssisələrində pulsuz ali təhsil alan tələbələrin normativ sayı və təqaüdün məbləğində.

19) Əmək bazarının idarə edilməsi və əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi problemlərini təhlil edin. İşsizlikdən sığorta haqqının tutulması və sığorta ödənişinin təyin olunması qaydalarını izah edin.(orta)

Dövlət işsizlərə aşağıdakı zəmanətləri verir:

- məşğulluq növünün, o cümlədən müxtəlif əmək rejimli işin sərbəst seçilməsinə;

-işdən əsassız çıxarılanların və ya işə qəbuldan əsassız imtina olunanların Əmək Məcəlləsinə müvafıq olaraq hüquqi müdafiəsinə;

-müvafıq icra hakimiyyəti orqanının vasitəçiliyi ilə işin seçilməsi və

işədüzəltməyə köməklik göstərilməsinə;

- işsiz statusu alanlar üçün işsizliyə görə müavinətin ödənilməsinə;

- məşğulluq xidməti orqanlarının göndərişi ilə pulsuz peşə yönümümünə, peşə hazırlığına, yenidən hazırlığına, ixtisasın artırılmasına;

* ödənişli ictimai işlərdə iştirak etmək imkanının yaradılmasına;
* özünüməşğulluğa köməklik göstərilməsinə

İşsizlər - qəbul olunmuş tərifinə görə özlərindən asılı olmayan səbəblər üzündən, işə və ya qazanca sahib olmayan, dövlət məşğulluq xidmətində iş axtaran və ya işləməyə hazır və qadir olan şəxslər kimi qeydiyyatdan keçən və bu xidmət tərəfindən münasib iş təklifini almayan, əmək qabiliyyətli yaşda olan vətəndaşlardır.

İşsiz vətəndaşlar, yaş və digər xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, sosial dəstək, pulsuz peşə istiqamətləndirilməsi, təlim, məşğulluq orqanlarının təyinatı ilə ixtisasın artırılması, tibbi xidmət, haqqı ödənilən ictimai işlərdə iştirak etmək imkanı ilə təmin olunurlar.

Azərbaycanda "İşsizlikdən sığorta haqqında" qanun 30 iyun, 2017-ci ildə qəbul olunub və 2018-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minib. İşsizlikdən sığorta haqqı, hesablanmış əməyin ödənişi fondunun 0,5 faizi miqdarında sığortaedən tərəfindən və işçinin əməkhaqqının 0,5 faizi miqdarında sığortaolunan tərəfindən ödənilir. Sığorta ödənişi ilkin müraciət zamanı 6 ay, təkrar müraciət zamanı isə 3 ay müddətinə təyin edilir. Bir şəxs üçün sığorta ödənişinin verilmə müddəti ilkin müraciət zamanı sığorta ödənişi təyin edildiyi aydan sonrakı 24 ay ərzində 9 aydan artıq ola bilməz. İşsizlərə müavinət, son iş aylarında orta qazancın müəyyən faizi qədər təyin olunur.

20) Dövlətin sosial zəmanətlər sistemini və minimum sosial standartların tətbiqi məsələlərini təhlil edin .(çətin)

Dövlət sosial sferanı idarə edərkən, sosial zəmanət və standart, istehlak büdcəsi kimi alətlərdən və digər sosial həd meyarlarından istifadə edir.

Əsas sosial zəmanətlər Konstitusiyada, hökumətin qərarlarında təsbit olunur və sosial siyasətdə öz əksini tapır.

Sosial zəmanətlər - uzunmüddətli fəaliyyət göstərən mexanizmdir və dövlətin qanunla nəzərdə tutulmuş və vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının həyata keçirilməsinə yönəldilmiş öhdəliklərdir. Sosial zəmanətlərin təmin edilməsi, əhaliyə

sosial xidmət göstərən sahələr blokuna münasibətdə, dövlət siyasətinin prinsiplərini həyata keçirmədən mümkün deyildir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- bütün vətəndaşlar, yaşayış yerindən və gəlirlərindən asılı olmayaraq, müəyyən pulsuz və ya güzəştli xidmətlər minimumu ilə təmin olunmalıdır;

dövlət, müəyyən sosial xidmətlər minimumunun təklif edilməsini maliyyələşdirməyə borcludur;

* hər bir vətəndaş öz istəyinə uyğun olaraq xidmətlərin əldə etmə yerini və onları təklif edən obyekti seçmək imkanına malik olmalıdır;
* sosial xarakterli xidmətlərin təklif edilməsində dövlət və özəl təşkilatların tam bərabər hüquqları təmin edilməlidir;

- qanunvericilik aktları sosial xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinə yönəldilməlidir;

* sosial kompleksin fəaliyyəti cəmiyyətin bütün təbəqələrinin və sosial qruplarının müxtəlif tələbatlarının daha tam və keyfiyyətlə ödənilməsinə istiqamətlənməlidir;
* sosial sahələrin və müəssisələrin fəaliyyəti, ilk növbədə sosial, sonra isə iqtisadi meyarlardan çıxış edərək qiymətləndirilməlidir;
* hər bir yekcins obyektlərin yarımsahəsində və ya qrupunda təsərrüfat mexanizmi, həmin obyektlərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirilməyə uğraya bilər.

Dövlətin sosial zəmanətləri əsasında minimum sosial standartlar durur.

Minimum sosial standartlar - qanunvericiliklə müəyyən olunmuş norma və normativlərdir, sosial müdafiənin minimum səviyyəsini təsbit edir və ondan aşağı səviyyəyə düşmək yolverilməzdir.

Ən zəruri minimum sosial standartlar qanunla təsbit olunur, bununla da dövlət bütün səviyyələrdə icra hakimiyyətləri üçün, həmçinin bütün mülkiyyət növlərində işləyənlər, işəgötürənlər və sahibkarlar üçün onların təminatını mütləq edir.

Dövlətin minimal sosial standartları ali təhsil, ibtidai təhsil, işsizlikdən müdafiə, işsizlik müavinəti, səhiyyə xidməti, mədəniyyət, idman və istirahət sahələrində tətbiq olunan minimal hədlərdir.

Dövlətin sosial zəmanətləri sosial xidmət, əməyin ödənilməsinin minimum məbləği, pensiya təminatı, dövlət müavinətlərini əhatə edir.

Əməyin ödənilməsi sahəsində minimum dövlət standartları - əməyin ödənilməsinin minimum məbləği və büdcə sahəsi işçilərinin əməyinin ödənilməsi üzrə vahid tarif cədvəli ilə müəyyən olunur. Minimum əmək haqqı - ixtisassız əməklə məşğul olan işçinin əmək haqqı səviyyəsidir və onun təkrar istehsalı üçün normal şərait yaratmaq məqsədi güdür. Bu məbləğ qanunvericiliklə, yaxud xüsusi razılaşmalarla müəyyən edilir.

"Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35 - ci maddəsində deyilir: Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır"

21) Tələbat və istehlakın mahiyyətini izah edin.(asan)

Tələbat və istehlakın iqtisadiyyatı iqtisadi və sosial inkişafın meyar və göstəriciləri sistemində mühüm yer tutur. Tələbat sosial-iqtisadi kateqoriya olub xarakteri, məzmunu və miqyası etibarilə daim dəyişən dinamik bir prosesdir. Tələbat məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşməsinin əsas meyarıdır. Planlaşmada və idarəetmə təcrübəsində müqayisəli təhlil və qərar qəbulu üçün əsas meyardır. Ona görə də onun öyrənilməsi nəzəri-praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Nəzəri cəhətdən tələbat və istehlak iqtisadi kateqoriyalar sistemində, qanunlar sistemində əsas yer tutur. Mahiyyət etibarilə tələbat obyektiv, zəruri ehtiyaclar sistemidir. Aydındır ki, bu ehtiyaclar daim dəyişir, iqtisadiyyatın sosial və dinamik mütərəqqi keyfiyyət, kəmiyyət dəyişmələrinə məruz qalır. Bu gün ödənilən tələbat perspektiv dövr üçün həm kəmiyyət, həm də struktur etibarilə azlıq edə bilər. Ona görə də onların dəyişilməsi labüdlüyü meydana çıxır. Tələbatın formalaşması, tələbat növləri iqtisadi, ictimai, siyasi, coğrafi mühitlə əlaqəlidir.

Təyinatından asılı olaraq tələbat istehsal tələbatına və qeyri-istehsal tələbatına bölünür. İstehsal tələbatı dedikdə, məhsul istehsalına yönəldilən ehtiyaclar nəzərdə tutulur. Onun artırılması, genişlənməsi istehsal məhsullarına olan tələbatla müəyyən olunur, yəni istehlakın həcmi ilə ölçülür. Buna görə də istehlakı, tələbatı, istehsalı sistem baxımından öyrənmək lazımdır. Bu sistemin hər bir elementi digərini doğruldur, yaradır, genişləndirir və inkişaf etdirir

Analitik olaraq tələbatın ödənilməsi dərəcəsi istehlakın ideal tələbata olan

nisbəti ilə xarakterizə olunur.

$$\alpha = \frac{T_{real}}{T_{ideal}}$$

Burada, - tələbatın ödənilməsi dərəcəsi, %-lə;

T_{real} – reallaşan tələbat;

T_{ideal} – ideal tələbat.

Tələbat və istehlakın formalaşması amilləri müxtəlif istiqamətdə qruplara bölünməlidir. İqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif tələbat amilləri (istehlak) qruplaşdırılır. Biz adətən tələbatın özünəməxsus, onun mahiyyətinə uyğun təsir edən amilləri əsas götürürük. Ümumilikdə tələbat üç əsas formada təzahür edir:

Maddi nemətlərə olan tələbat;

Mənəvi nemətlərə olan tələbat;

Sosial tələbat.

22) Əhali istehlakının formalaşmasına təsir göstərən sosial-iqtisadi amilləri açıqlayın.(asan)

İstehlak təyinatına görə əhali istehlakı və istehsal istehlakına bölünür. Əhali istehlakı müəyyən il ərzində istehlak olunmuş maddi və mənəvi nemətlərin məcmusuna deyilir. O da öz növbəsində natural və dəyər formasında ifadə olunur. Natural formada istehlakın strukturunu ərzaq, qeyri-ərzaq və xidmətlər təşkil edir. Əhali istehlakının formalaşmasına bir sıra münasibət forması, iqtisadi və sosial amillər təsir edir. Ona görə də bu amilləri aşağıdakı əsas qruplara bölmək olar:

1. İstehsal amilləri; İstehsal amilləri istehlakın və tələbatın məzmunca formalaşmasına təsir edir, bu və ya digər məhsula tələbat doğurur; istehsal strukturu, onun ərazi və sahə quruluşu dəyişdikcə yeni məhsullara tələbat sistemi meydana çıxır, yaxud eyni tələbatın yeni məhsullarla ödənilməsi imkanları meydana çıxır
2. İqtisadi amillər; İstehlakın iqtisadi amilləri təkcə istehsalda yox, istehsal olunmuş məhsulun bölgüsü, yenidən bölgüsü mexanizmlərini özündə əks etdirir. Belə ki, bölgü nəticəsində əhalinin gəlirləri və ya yaxud alıcılıq qabiliyyəti formalaşır.
3. Sosial amillər; Sosial amillər ayrı-ayrı regionlarda və sahələrdə sosial vəziyyətlə bağlıdır, yəni işsizlik, işlə təminat, əmək haqqının səviyyəsi,

əhalinin ayrı ayrı qruplarının tələbatı, əmək məhsuldarlığı, sosial müdafiə fondlarının və bir sıra ödəmələrin, yardımların təsiri daxildir.

4. Coğrafi-iqtisadi amillər; Coğrafi-iqtisadi amillərə regionlarda və ayrı-ayrı sahələrdə təbii sərvətlərin zənginliyi, regionun coğrafi mövqeyi, onun nəqliyyat qovşaqlarına yaxınlığı, əhalinin təbii artımı, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi xüsusiyyətləri daxildir.
5. Təşkilati-iqtisadi amillər; Təşkilati-iqtisadi amillər regionda istehsal və sosial infrastrukturların, əhaliyə xidmət sahələrinin inkişafını xarakterizə edir. Belə ki, bank sistemi, sığorta sistemi, işlə təminat müəssisələri, əhalinin sosial müdafiəsi sistemi, mənzil-kommunal təsərrüfatı, fərdi tikinti sahələri və s. istehlakın təşkilati-iqtisadi amilləridir
6. Siyasi amillər; istehlak iqtisadi kateqoriya olduğu kimi siyasi mühitin formalaşmasına təsir edir və o mühitdən asılı olaraq inkişaf edir. Siyasi vəziyyət iqtisadi inkişafın və sosial həyat tərzinin mənəvi dəyərlərinin inkişafına təsir edir
7. Xarici-iqtisadi əlaqələr amilləri. Xarici-iqtisadi əlaqələr əhalinin istehlakının formalaşmasında mal təklifinin vasitəsilə təsir edir. Belə ki, heç bir açıq iqtisadiyyata malik olan ölkədə tələbatın ödənilməsi tamamilə yerli istehsalın hesabına baş vermir. Müəyyən hissəsi xarici ölkələrdən gətirilən istehsal və istehlak şeyləri ilə ifadə olunur.

23) Real praktikada və tədqiqat işlərində istifadə olunan əsas metodları izah edin. (orta)

Mütləq mənada tələbatın ödənilməsi və bu tələbata uyğun olan maddi və mənəvi nemətlər çoxluğu potensial tələbat adlanır. Potensial tələbat nominal tələbatın arzu olunan maddi və mənəvi nemətlər çoxluğudur. Lakin real şərait bu çoxluğun neçə nisbi faiz ödənilməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, mücərrəd tələbata tələbatın ödənilməsi dərəcəsi də deylir. Analitik olaraq tələbatın ödənilməsi dərəcəsi istehlakın ideal tələbata olan nisbəti ilə xarakterizə olunur.

$$\alpha = \frac{T_{real}}{T_{ideal}}$$

Burada, - tələbatın ödənilməsi dərəcəsi, %-lə;

T_{real} – reallaşan tələbat;

T_{ideal} – ideal tələbat.

PRAKTİKİ NÜMUNƏ GÖSTƏR

Tələbat və istehlakın formalaşması amilləri müxtəlif istiqamətdə qruplara bölünməlidir. İqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif tələbat amilləri (istehlak) qruplaşdırılır. Biz adətən tələbatın özünəməxsus, onun mahiyyətinə uyğun təsir edən amilləri əsas götürürük. Ümumilikdə tələbat üç əsas formada təzahür edir:

Maddi nemətlərə olan tələbat;

Mənəvi nemətlərə olan tələbat;

Sosial tələbat.

24) Nominal və real gəlirlərin formalaşmasını misal göstərməklə izah edin.(orta)

Milli gəlir bölgüsünsə əhalinin payını müəyyən edən gəlir səviyyəsi nominal gəlirlər adlanır.Nominal gəlirlər sahibkarın və əhalinin xərclərini ödəmək üçün ilkin bölgü yolu ilə əldə olunan gəlirlərdir. Lakin nominal gəlirlərin yenidən bölgüsü baş verir.Nominal gəlirlərin yenidən bölgüsü maliyyə-kredit, bank, qiymət sisteminin bölgüsü prosesində rolu ilə baş verir. Belə ki dövlət nominal gəlirlərdən vergi vasitəsilə özünü ümumi cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün yenidən özünə qaytarır, qiymət və maliyyə vasitəsilə iqtisadi subyekt kimi yenidən bölgüdə iştirak edir.Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfatçılıq fəaliyyətlərini liberallaşdırılmas bütün iqtisadi subyeklər kimi dövlətin də yenidən bölgü prosesində gəlirlərini artırmaq üçün iştirakı zəruri prosesdir.

Real gəlirlər nominal gəlirlərdən kəmiyyət və struktur baxımından fərqlidir. Real gəlirin dəyişməsinə təsir edən amillər nominal gəlirlərin dəyişməsinə başqa müstəvidə təsir edir. Məsələn, əgər vergilərin artması istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətini azaldırsa, dövlətin büdcə vəsaitini çoxaldır, kapital qoyuluşu imkanlarını artırır. İstehlakı mallarının qiymətinin artması ayrı-ayrı istehlakçıların həyat səviyyəsini aşağı salır, alıcılıq qabiliyyətini azaldır, lakin həmin məhsulu istehsal edən sahibkarın, şirkətin, dövlətin gəlirini artırır. Real gəlirlərin formalaşmasının əsas mənbəyi nominal gəlirlər, yaxud istehsal həcmi və onun məhsuldarlığıdır. Nominal gəlirlər və real gəlirlər arasında fərqlər məhsulun reallaşması prosesindən də asılıdır, yaxud tələb və təklifin uyğunluğundan asılıdır. Real gəlirlər öz strukturu və dinamikası ilə həyat səviyyəsinin ümumiləşmiş, sintetik keyfiyyət göstəricisidir. Nominal və real gəlirlər arasında nisbət iqtisadi tənzimləmə sistemində istehsal, bölgü və istehlakın əlaqəli tarazlı inkişafı üçün əhəmiyyətlidir.

25) Nominal və real gəlirlərin formalaşmasını misal göstərməklə izah edin.(çətin)

Real praktikada və tədqiqat işlərində aşağıdakı metodlardan istifadə olunur: 1. Balans metodu; 2. Birbaşa hesablama metodu; 3. İqtisadi riyazi metodlar; 4. Normativ metodlar; 5. Eksperiment metodu; 6. Faktorlar üsulu.

Hər bir metodun tətbiqi üçün real formalaşan dinamika əsas götürülür. Metodların tətbiqinin nəticəsi və reallığı istehlak göstəricilərinin əhatə dairəsindən xeyli asılıdır. Balans metodu istehlakın xalq təsərrüfatı balansı sistemində əlaqəsini təmin edir. Birbaşa hesablama metodu mövcud istehlakın dinamikası arasında qanunauyğunluqların parametrləri əsasında per spektiv inkişaf haqqında hesabatların verilməsidir. Real həyatda bu şərh etdiyimiz hesablama müxtəlif ifadələrlə reallaşır: xətti; qeyri-xətti; parabola; hiperbola və s.

$$y= a+bx;\ y= ax+bx^2+c;\ y = ax^2+bx^3+cx+d$$

və s. verilmiş sistemdə analitik ifadələrdən real həyata uyğun olan qanunauyğunluqlar seçilir. Bu qanunauyğunluqların parametrləri statistik rəqəmlərlə hesablanır. İqtisadi riyazi metodlar istehlakın formalaşmasına və dinamikasına təsir edən kompleks amillərin bir-birləri ilə təsirini ölçmək, qiymətləndirmək və proqnoz vermək üçün istifadə olunur. Bu metodlar dəqiq hesablama metodudur. Normativ yanaşma metodları müəyyən standartlara uyğun tələbat və istehlakın artım tempini və strukuturunu tənzimləməyə deyilir. Normativlər iki əsas aspektdə cəlb olunur. 1. Ali məqsədlərin tələb və istehlakın normativ bazası əsasında hesablanmasına; 2. Həmin məqsədlərə nail olmaq üçün bütün resursların istifadəsinin normativ əsaslarla tənzim olunmasına.

Eksperiment metodu ayrı-ayrı istehlak (konkret) ərzağın, qeyri-ərzaq məhsullarının, xidmətin, məhsuldarlığın mənəvi sosial inkişafa təsirini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Xüsusi laboratoriya şəraitində əhali ilə açıq söhbətdə toplanılan fikirlərin, çoxluğun fikrini nəzərə almaqla hesablanılır.

26) Sosial siyasətin mahiyyəti və prinsipləri haqqında məlumat verin. (asan)

Bir çox ölkələrdə yeni iqtisadi, sosial və siyasi şəraitə uyğun sosial sistemi yaratmadan, müxtəlif mülkiyyət formalarının və iqtisadi strukturların normal fəaliyyətini, böhransız sosial inkişafı və cəmiyyətin sabitliyini təmin etmək mümkün deyil. İctimai həyatın islahatı nəinki cəmiyyətin idarə edilməsi mexanizminə, hətta

şəxsiyyətin, əmək kollektivlərinin, siniflərin, millətlərin, əhalinin müxtəlif sosial və peşə təbəqələrinin kompleks maraqlarına da dərin təsir göstərir. Şəxsiyyətin və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə təsir edən, insanın mənafelərinin, onun hüquq və azadlığının müdafiəsinə zəmanət verən faktorların sırasında xüsusi yeri dövlətin sosial siyasəti və sosial təminat infrastrukturu tutur.

Sosial siyasət dedikdə, ictimai rifah, insanların maddi, sosial və intelektual tələbatlarının ödənilməsi, insan ləyaqətinə hörmətin formalaşdırılması, cəmiyyətdə sosial sabitlik və sosial sülhün bərqərar olması ilə bilavasitə bağlı olan siyasət başa düşülür. Sosial siyasətin məqsədi- cəmiyyətdə əhalinin əsas həyati tələbatlarının ödənilməsini təmin edən əlverişli sosial mühitin və sosial həmrəylik şəraitinin yaradılmasıdır. "Hakimiyyət-cəmiyyət-əhali " münasibətlərinin bütün məcmusu, dövlətin sosial sferada vəzifələri, bir tərəfdən dövlətin sosial proseslərə təsiri mexanizmləri, digər tərəfdən əhalinin sosial tələbatlarına onun reaksiyası - dövlətin sosial siyasətinin mahiyyətini təşkil edir. Sosial siyasət məzmununa, formalarına, hazırlanması və reallaşması metodlarına olan tələblərin xarakterini əks etdirən prinsiplər sisteminə əsaslanır:

- humanistlik, sosial ədalət;
- sistemlilik, fasiləsizlik, varislik;
- sosial siyasətin reallaşması üçün məqsəd və imkanların tarazlaşdırılması;
- aşkarlıq - sosial siyasət məsələləri üzrə ictimaiyyətin bütün qrup və təbəqələrinin öz fıkirlərini azad ifadə etməsi - idarəetmə orqanları ilə xalq arasında "əks əlaqə"nin mövcudluğu;
- sosial siyasətin işlənib hazırlanması və reallaşmasının demokratikliyi (sosial yeniliklərin əsas məsələləri üzrə ictimai rəyin hərtərəfli aşkar edilməsi);
- sosial siyasətin həyata keçirilməsinə ictimaiyyətin nəzarəti;
- əhalinin sosial müdafıəsi üzrə tədbirlərin ünvanlılığı, əhalinin sosial cəhətdən ən zəif və aztəminatlı qruplarına sosial yardımın gücləndirilməsi.

27) Sosial siyasətin məqsəd və vəzifələrini açıqlayın(asan)

Sosial siyasətin başlıca məqsədi ictimai münasibətlərin qarşılıqlı əlaqəsi, təşkilati-iqtisadi, elmi-texniki və əxlaqi-hüquqi tədbirlərin işlənib hazırlanması və yerinə yetirilməsi yolu ilə siyasi sabitliyi və vətəndaş həmrəyliyini təmin etməkdir.

Sosial siyasətin vəzifələri dedikdə, dövlətin həll etməli olduğu əsas məsələlər nəzərdə tutulur. Yəni, əhalinin həyat səviyyəsini və əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq; bazar münasibətlərinə uyğun gələn yeni sosial-sinfi quruluşu formalaşdırmaq; sosial ədalət və müdafiəni həyata keçirmək; millətlərarası və etnoslararası münasibətləri tənzimləmək; ölkədə demokratik və ekoloji şəraiti normallaşdırmaq. Sosial siyasətin əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Gəlirin ədalətli bölgüsü və yoxsulluğun azaldılması: Sosial siyasətin qarşısına qoyduğu ən əsas məsələlərdən biri milli gəlirin cəmiyyətdə ədalətli bölügüsü ilə əlaqədardır. Dövlət bu yöndə siyasətlər həyata keçirərək siniflərarası maddi uçurumun qarşısını alır və sosial ədaləti yaratmağa çalışır. Gəlirin ədalətsiz bölgüsü zamanı yaranan yoxsulluq probleminin həlli də sosial siyasətin ən əsas vəzifələri sırasındadır.

2. Fürsət barəbərliyi: liberal fəlsəfəyə əsaslanan qanun qarşısında bərabərlik prinsipinin sosial-iqtisadi sahəyə tətbiq olunmasıdır. Bərabərlik prinsipi daha çox təhsil və fərdin özünü inkişaf etdirəcəyi müəyyən sahələrə tətbiq edilir.

3. Sosial müdafiə: hər hansı bir sosial risk, qocalıq, xəstəlik, işsizlik, iş qəzalarına görə vətəndaşın gəlirinin azalması və ya ümumiyyətlə dayanması zamanı onun digər insanlardan asılı olmadan yaşamasını təmin etmək üçün görülən tədbirlər bütünüdür.

4. Tam məşğulluğun təmin olunması və işsizliklə mübarizə: bütün vətəndaşların gəlir əldə edə biləcəyi bir iş yerinin olması sosial siyasətin əsas məqsədlərindən biridir.

5. Sosial nizam və sülhü təmin etmək: sosial dövlət insanlar arasında aid olduqları fərqli sinif, irq, din, məzhəb, iqtisadi vəziyyətə görə ayrı-seçkiliyin qarşısını almağa çalışır. İnsanların sülh şəraitində yaşamalarını təmin edir.

6. İqtisadi inkişafın təmin olunması: dövlətin iqtisadi inkişafı üçün investisiyalara münbit şərait yaradır. İqtisadi fəaliyyətlərdə tam məşqulluq halını təmin etmək üçün buna uyğun fəaliyyətlər həyata keçirilir.

28) Sosial siyasət modellərini müqayisəli şəkildə təhlil edin .(Orta)

Sosial siyasət, sosial proqramlar vasitəsilə, bərqərar olmuş vəziyyətin dəyişdirilməsinə səbəb olur. Əhalinin gəlirlərinin müavinətlər ödəmək yolu ilə

minimal yaşayış səviyyəsinə çatdırılmasına istiqamətlənmiş sosial proqramlar "passiv" proqramlara aid edilir.

Passiv sosial siyasətin alternativi isə aztəminatlıların məşğulluğunu təmin edən "aktiv" proqramlara əsaslanan siyasətdir.

Sosial siyasət modeli dövlət tərəfindən sosial məsələlərin həlli üçün istifadə olunan bir vasitədir. Belə bir model, bir qayda olaraq, dövlətin sosial sahəyə təsir forması və təsir dərəcəsi ilə fərqlənən müəyyən bir doktrinaya əsaslanır. Sosial siyasət modellərinin bir neçə təsnifatı mövcuddur və bunların hər biri sosial istiqamətin aspektlərindən birini əks etdirir.

Sosial siyasət modellərinin sayı məsələsində politoloqlar hələ birmənalı bir qərara gəlməmişlər. Hər biri eyni dərəcədə düzgün hesab olunan bir neçə təsnifat var. Bununla birlikdə, aşağıdakı 4 model təsnifatı ən çox istifadə edilir: sosial demokrat, mühafizəkar, liberal və katolik.

Bu modelləri qiymətləndirmək üçün əsas meyar iki problemin müsbət həllinə nail olma ehtimalıdır: məşğulluq problemi və yoxsulluq problemi.

Sosial demokrat modelində diqqət, vergi siyasəti yolu ilə gəlirlərin sosial bölgüsünə və əhalinin əmək qabiliyyətli hissəsinin məşğulluğuna yönəldilmişdir.

Mühafizəkar modeldə əhalinin məşğulluğuna əhəmiyyətli vurğu edilir, lakin sosial bölgü vacib hesab edilmir. Bu modeldə "işləyən yoxsullar" fenomeni ən aydın şəkildə özünü göstərir.

Liberal model, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin aşağı olması, lakin sosial yenidən bölgünün kifayət qədər yüksək olması ilə xarakterizə olunur.

Katolik modeldə həm məşğulluq, həm də sosial bölgüyə dövlət tərəfindən çox az diqqət yetirilir.

Daha çox istifadə olunan digər təsnifat Avropa Birliyi (AB) Komissiyası təsnifatıdır. Bu təsnifatda sosial siyasətin iki əsas modeli var:Beveridge və Bismarck.

Bismark modeli sosial müdafiə səviyyəsi ilə peşəkar fəaliyyətin uğuru arasında möhkəm bir əlaqə qurulması ilə xarakterizə olunur. Bu vəziyyətdə sosial ödəmələr sığorta haqqı şəklində həyata keçirilir. Başqa sözlə, bu modeldəki sosial müdafiə dövlət büdcəsindən asılı deyil.

Beveridge modeli, hər hansı bir insanın, aktiv əhaliyə mənsub olmasından asılı olmayaraq, xəstəlik, qocalıq və ya başqa bir məhdudiyyət halında qorunması

hüququna malik olduğu postulatına əsaslanır.

Hal-hazırda yeni bir ümumavropa sosial siyasət modelifəal şəkildə formalaşmağa davam edir. İqtisadi səmərəliliyi və sosial həmrəyliyi birləşdirmə prinsipinə əsaslanır. Bu modeldə vurğulanma Avropadakı sosial siyasətin balanslı inkişafına və eyni zamanda bütün AB üzv dövlətlərinin maraqlarına əməl edilməsinə yönəldilmişdir.

Sosial siyasətin İsveç modeli və ya Skandinaviya modeli: İsveç, Norveç, Finlandiya, İslandiya və Danimarka kimi Şimali Avropa ölkələrində tətbiq olunan oxşar əmək qüvvəsi, təhsil və sosial siyasətlərlə xarakterizə olunan sosial-iqtisadi modeldir. Bu model siyasi anlayış olaraq, bu ölkələrdəki sosial dövlətin əsasını təşkil edir. Modelin müsbət cəhətlərinə dövlətin sosial sfera sahələrinin yüksək səviyyədə tənzimlənməsi, sosial problemlərin həllində dövlət məsuliyyətinin yüksək olması, ümumən, əhalinin güclü sosial müdafiə ilə əhatə olması aid edilə bilər. Mənfi cəhətlərinə isə sosial sfera sahəsində mərkəzləşmənin yüksək olması nəticəsində iştirakçılar üçün seçim azadlığında müəyyən məhdudiyyətlərin olması, yüksək vergiqoymanı göstərmək olar.

29) İnsan kapitalının qiymətləndirilməsinə dair yanaşmaları açıqlayın. Orta təbəqəyə məxsusluğu səciyyələndirən göstəriciləri xarakterizə edin.(orta)

Sosial siyasətin vacib funksiyası -"insan kapitalının" saxlanılması, onun təkrar istehsalı üçün minimal şəraitin təmin olunmasıdır.

Dövlət çərçivəsində cəmiyyətin inkişafı səviyyəsi, həm təsərrüfatın hakim tipləri, həm də maraq və dəyərlərin bərqərar olmuş ierarxiyası, əhalinin xarakteristikaları, yəni "insan kapitalı" ilə müəyyənləşdirilir. Bu ifadə altında, işçilərə sosial və iqtisadi sahələrdə aktiv şəkildə fəaliyyət göstərməyə imkan verən, onların qabiliyyətləri, bilikləri və bacarıqları başa düşülür. Bu keyfıyyətlər, qidalanma, sağlamlıq və təhsillə müəyyən olunur.

İnsan kapitalının formalaşması əhalinin sağlamlığının, təhsil, peşə və mədəni səviyyəsinin artırılmasına yönələn fəaliyyəti nəzərdə tutur. Qərb nəzəriyyəsində insan kapitalının qiymətləndirilməsində üç yanaşmadan istifadə olunur.Birinci yanaşmada insanın professional bilik və bacarığının artırılması üçün investisiya qoyuluşu ilə bərabər insanın sosial-bioloji varlıq kimi də inkişafına kapital qoyuluşunun vacib olduğu qeyd olunur.

İkinci yanaşmaya əsasən insan yalnız professional bilik və bacarıqların inkişafı

üçün investisiya tələb edən bir varlıqdır. Çünki, bazar iqtisadiyyatında istehsal prosesi zamanı insan yalnız öz qabiliyyətini satır. Ona görə də ailənin istehsalına qoyulan vəsait kapitala çevrilmir.

Uçüncü yanaşmaya əsasən insan intelektual və sosial-bioloji keyfıyyətlərə malik kapital olmaqla yanaşı həm də sosial keyfıyyətlərə malikdir. Belə ki, özünü cəmiyyətin mənəvi vəziyyətində, sosial, həmçinin ailə münasibətlərinin möhkəmliyində, sosial-psixoloji mühitində özünü göstərir ki, bu da əmək məhsuldarlığına, əmək və sahibkarlıq aktivliyinin səviyyəsinə təsir edir.
İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial siyasətin başlıca istiqaməti, siyasi cəhətdən fəal, iqtisadi cəhətdən güclü, yüksək hüquq düşüncəsi səviyyəsinə malik olan orta təbəqənin yaradılması və hərtərəfli möhkəmləndirilməsi olmalıdır.

Bir sıra meyarlar göstərmək olar ki, onların eyni zamanda ödənilməsi orta təbəqəyə məxsusluğu səciyyələndirir:

- iqtisadi cəhətdən maksimal fəal yaşda (30-55), dəyər hesabı ilə işçinin 20-100 orta illik gəlirinə bərabər mülkiyyətə sahib olması;
- 3 - 10 qat yaşayış minimumu həcmində sabit gəlir;

* elektoratın əsasını təşkil edən tam hüquqlu təbəqəyə məxsusluq;
* qanuna tabelilik, sosial məsuliyyətin yüksək səviyyəsi, praqmatik düşüncə tərzi və aktiv fəaliyyət.

30) Sosial siyasətin səmərəliliyini müəyyən edən indikatorları şərh edin. İnsan inkişafı anlayışını və onun əsas göstəricilərini praktiki əsasda izah edin(çətin)

Məsuliyyətli və səmərəli sosial siyasət, əhalinin xarakteristikalarında baş verən dəyişikliklər haqqında informasiyanın təhlilinə, bu dəyişikliklərin sosial təhlükəsizliyə təsirinin qiymətləndirilməsinə əsaslanmalıdır. Sosial siyasətin səmərəliliyini müəyyən edərkən, müxtəlif indikatorlardan istifadə olunur ki, onlar da aşağıdakılardır:

* həyat səviyyəsi göstəriciləri (gəlirlər üzrə desil əmsalı, təmərküzləşmə indeksi (cini indeksi), yoxsulluq həddi, əhalinin sosial stratifıkasiyası əmsalı, tələbatların ödənilmə səviyyəsi, gəlir və xərclərin strukturu və s.);
* minimal dövlət standartları (yaşayış minimumu, minimal əmək haqqı və s.);
* sosial-demoqrafik göstəricilər (ömür müddəti, doğum, ölüm dinamikası);
* əhalinin iqtisadi fəallığı göstəriciləri (müxtəlif sektorlarında məşğul olanların nisbəti, məşğulluq və işsizlik səviyyəsi, əhalinin mühacirəti və səbəbləri);
* sosial gərginlik göstəriciləri (siyasi tədbirlərdə, tətillərdə iştirak, işsizlik həddi,

cinayətkarlığın dinamikası, korrupsiya və s.);

- sosial sferanın inkişafı göstəriciləri (dövlət və özəl sektorun payı, büdcədənkənar sosial fondlar, pullu, güzəştli və pulsuz xidmətlərin nisbəti və s.);
- ÜDM-da ekologiyaya çəkilən xərclər.

İnsan inkişafı anlayışı - 1990-cı ildə BMT-nın İnkişaf Proqramı tərəfindən daxil edilmiş və həmin vaxtdan geniş surətdə istifadə edilməyə başlanmışdır. İnsan inkişafı indeksi (III) dörd paradiqmadan (məhsuldarlıq, bərabərlik, sabitlik və imkanların genişləndirilməsi prinsipləri) ibarətdir və üç göstərici ilə ölçülür İnsan inkişafı indeksini müəyyən edən mühüm göstəricilər arasında üçü ən mühümdür: ehtimal edilən ömür müddəti; təhsil səviyyəsi; adambaşma düşən ÜDM. Birlikdə götürdükdə isə, onlar üç əsas keyflyyəti əks etdirir: uzun və sağlam həyat tərzi; bilik səviyyəsi; layiqli həyat səviyyəsi.(GÖSTƏRİCİLƏRİ NÜMUNƏ ƏSASINDA QEYD ET)

31) Sosial müdafiə anlayışının mahiyyətini izah edin.(asan)

Hər bir cəmiyyət üçün onun sosial dayanaqlığı vacibdir. Cəmiyyətin transformasiyası dövründə bu dayanıqlığın saxlanılmasına məhz sosial müdafiə institutu kömək edir.

Sosial müdafiə institutu - cəmiyyət tərəfindən, onun tarixi inkişaf prosesində sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün formalaşdırılan, cəmiyyətin yaşlı vətəndaşlara, əlillərə, xəstələrə, işsizlərə, ailə başçısını itirənlərə, həmçinin, uşaqlı ailələrə yardım göstərilməsinin zəruriliyi ilə şərtləndirilən məqsədli kompleks sistemdir. Bu konteksdə, "sosial müdafiə institutu" termini, "sosial müdafıə sistemi" termininin sinonimi kimi işlədilir.

Sosial müdafiə terminini geniş və dar mənalarını müəyyənləşdirmək olar. Geniş mənada "sosial müdafiə" termini, insanların iqtisadi, hüquqi, ekoloji, tibbi və mənəvi müdafiəsini, həmçinin, onların həyatının təhlükəsizliyinin təminatını, təbii fəlakətlər zamanı və fovqaladə vəziyyətlərdə yardımı ifadə edir.

Dar mənada isə "sosial müdafiə" termini, qeyd olıınan müdafiə növlərindən birinin və ya bir neçə növünün həyata keçirilməsi ilə əlaqədar istifadə edilə bilər. Beləliklə, sosial müdafiə termini ilə iqtisadi müdafiəni ifadə etmək olar, elə bu termin ilə də eyni vaxda həyata keçirilən iqtisadi, hüquqi və mənəvi müdafiəni göstərmək olar.

Başqa sözlə,sosial müdafiə bəzi əlverişsiz şərtlər (işin və ya ailə başçısının

itirilməsi, qocalıq, xəstələnmə, bədbəxt hadisə və s.) üzündən iqtisadi fəal ola bilməyən və müstəqil şəkildə özünə gəlir qazana bilməyən insanları zəruri həyati nemətlərlə təmin edərək onların müəyyən rifah səviyyəsini dəstəkləyən sistemdir. Qlobal mənada isə sosial müdafiə insanın təməl hüquqlarından və dövlətin vəzifələrindən biri olaraq, "əmək qabiliyyəti olmayan müddətdə gəlir itkilərinin kompensasiya edilməsi yolu ilə, bütün fərdlərə və ailələrə yaşadıqları cəmiyyətdə onları başqalarına möhtac qalmayacaq şəkildə, insan şərəf və ləyaqətinə yaraşan minimum bir həyat standartını təmin etməyi hədəf alan tədbirlər planı" olaraq təsvir edilir.

32) Sosial yardım formaları və ölçüsünün müəyyən edilməsinə dair yanaşmalardan bəhs edin. (asan)
Sosial müdafıənin ən vacib istiqamətlərindən biri sosial yardımdır. Məlumdur ki, sosial müdafıənin funksiyası, çətin həyati vəziyyətdə olan adama kömək etməkdən və ya bu vəziyyətin meydana çıxmasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Sosial yardımın həcmi, müvafıq hakimiyyət orqanının maliyyə imkanlarına əsasən ayrılır və əhalinin keçmiş gəlirinin miqdarı və ya bərqərar olmuş ümumi həyat səviyyəsi ilə bağlı deyil. Beləliklə, sosial yardım, müəyyən dərəcədə, xeyriyyə xarakteri daşıyır. Sosial yardım müavinətlərinin ölçüsü, ailənin üzvlərinin sayı, mənzil haqqı və digər kommunal xərclərlə bağlı mütləq cari məsrəflərin cəmindən asılı olaraq differensiallaşdırılır və müəyyən olunmuş yaşayış minimumu ilə ailənin mövcud olan gəlirləri arasındakı fərqi təşkil edir.

Sosial yardım aşağıdakı formalarda göstərilə bilər:

Nağd və nağdsız pul ödənişləri (sosial transfertlər, maliyyə yardımı, dotasiyalar və müxtəlif növ güzəştlər);

natural mədaxil (pulsuz yeməkxanalar, sənaye mallarının paylanması, müvəqqəti yaşayış yerləri, əlillər üçün protezlər və s.);

pulsuz və güzəştli xidmətlər (təhsil, səhiyyə, sosial xidmət və s.).

Beynəlxalq praktikada sosial yardımın ölçüsünün müəyyən edilməsində dörd alternativ yanaşma mövcuddur:

* bütün yardım alanlara eyni ölçüdə yardım verilir;
* yardım fərdi ehtiyaca yönəldilir, yəni, yalnız ona görə verilir ki, yardım alan başqa gəlir mənbəyinə malik deyil;
* yardımın ölçüsü keçmiş əmək haqqınm ölçüsünə və ya yardım alanın sığorta ödənişlərinin ölçülərinə əsaslana bilər;
* yardımın ölçüsü yardım alanın tələbatından asılıdır (xüsusilə dərmanlar və

tibbi xidmətlərin ödənilməsində).

33) Sosial müdafiə sisteminin beynəlxalq təcrübədə formalaşan əsas istiqamət və formalarını şərh edin.(orta)

Sosial müdafiə sisteminin təcrübədə formalaşan əsas istiqamət və formalar kompleksi aşağıdakılardır:

1. Əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsi. Bu ad altında, qiymətlərin artımı ilə əlaqədar, əhalinin əsas gəlirlərinin (əmək haqqı, pensiyalar, müavinətlər, təqaüdlər) real məzmunun yüksəldilməsi tədbirləri başa düşülür.

2. Gəlirlər üzrə minimum sosial zəmanətlərin təmin edilməsi. Onların arasında əsas olanı – yaşayış minimumudur. Yaşayış minimumu üzrə gəlirə malik olmayanlar üçün dövlət sosial yardımını almaq hüququ müəyyənləşdirilir.

3. Sosial sferanın minimal dövlət standart və normativləri ilə tənzimlənməsi. Bu, hər şeydən əvvəl, təhsil, səhiyyə, mənzil, əmək iqtidarında olmayan əhaliyə sosial xidmət və s. üzrə minimal büdcə xərcləridir.

4. İmtiyazların verilməsi (güzəştlər və maddi yardımlar). İmtiyaz dedikdə, müəyyən əhali qrupuna şamil edilən, ümumi fəaliyyət qaydaları ilə müqayisədə, xüsusi üstünlük başa düşülür. Belə tipik güzəştlərə misal olaraq, əlillərə, müharibə iştirakçılarına pulsuz və güzəştli qiymətlərlə verilən dərmanları, nəqliyyatda pulsuz və güzəştli gediş haqqı və s. göstərmək olar.

5. Qiymətlərə dotasiyaların ayrılması, istehlak qiymətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi. Ümumdövlət miqyasında, bu və ya digər formada, kifayət qədər dar çərçivədə, əsasən də təbii inhisarların və dövlət mülkiyyəti sektorunun fəaliyyəti (qaz, elektrik enerjisi, şəhərlərarası danışıqlar, rabitə və s.) ilə bağlı olan qiymətlər tənzimlənir.

6.Məcburi sosial sığorta. İqtisadi cəhətdən müvəffəqiyyət qazanmış ölkələrdə, xüsusilə Avropa, daha çox isə Skandinaviya ölkələrində, sosial müdafıənin bu üsulu geniş yayılmışdır. Məcburi sığorta cəmiyyətin bütün işləyən üzvlərinə aid edilir, burada üç tərəf iştirak edir: işə götürən, işçi və dövlət.

7. Sosial təminat və sosial yardım. Sosial təminat, cəmiyyətin əmək iqtidarı olmayan üzvlərinin təmin olunmasına yönəldilmişdir. Bu təminat, qanunvericiliyə əsasən, iki mənbədən istifadə etməklə həyata keçirilir: büdcədən (vergilər hesabına) və sosial sığorta fondlarından. Büdcə hesabına məcburi qaydada sığorta edilməmiş, əmək iqtidarı olmayan kateqoriyalar (qocalar, əmək stajı olmayanlar, uşaqlar və s) və ya əmək fəaliyyəti və vəziyyətinin peşə xüsusiyyətlərinə malik olan kateqoriyalar (hərbi qulluqçular və onlara bərabər olan kateqoriyalar, Çernobıl iştirakçıları və s) təmin edilir. Sığorta vəsaitləri hesabına əmək pensiyaları və sığorta olunanlara müavinətlər ödənilir.

8.İşə götürənlə işçi arasında sosial partnyorluq. Sosial partnyorluq və onun formalarından biri olan tripartizm, işə götürənlərin, işçilərin və dövlətin sosial sülhə nail olmaq və həm texniki tərəqqinin verdiyi faydanı, həm də sosial əziyyətləri cəmiyyətdə ədalətli bölüşdürmək məqsədilə könüllü əməkdaşlığı ifadə edir.

34) Ünvanlı sosial yardımın təyin olunması zaman ailənin orta aylıq gəliri hesablanarkən nəzərə alınan və nəzərə alınmayan amilləri izah edin.(orta)
Sosial yardım aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən göstərilən pul yardımıdır. Sosial yardım ayrıca 2 qanun - 1) "Dövlət sosial müavinətləri haqqında" və 2) "Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında" Qanunlar əsasında fəaliyyət göstərir. Ünvanlı sosial yardım müvafiq qanuna əsasən, əhalinin aztəminatlı təbəqələri üçün nəzərdə tutulub. Aztəminatlı ailə dedikdə, orta aylıq gəlirləri hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan ailə başa düşülür. Ünvanlı sosial yardım dövlət tərəfindən daimi ödənilməsi nəzərdə tutulan yardım deyil. Bu səbəbdən də ailə 1 ildən sonra yenidən müraciət edərək sənədləşmə işi aparmalıdır.

Orta aylıq gəliri onlardan asılı olmayan səbəblər dedikdə aşağıdakı hallar nəzərdə tutulur:

- Şəxsin əlil olması;
- Şəxsin əmək pensiyaçısı olması;
- Şəxsin birinci qrup əlilə, 8 yaşına çatmamış uşağa və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşağa qulluq etməsi;
- Şəxsin 23 yaşadək əyani təhsil alması;
- Şəxsin Dövlət Məşğulluq Xidmətinin yerli orqanında dövlət orqanının və ya hüquqi şəxsin ləğv edilməsi və ya işçilərin sayı və ya ştatların ixtisar edilməsi ilə əlaqədar işsiz kimi qeydə alınması;
- Şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsi.

ÜDSY təyin edilərkən, ailənin tərkibində aşağıda göstərilən ailə üzvləri nəzərə alınmır və onlara görə ÜDSY ödənilmir:

- tam dövlət təminatında olan şəxslər (uşaq evi və internatlarda, qocalar, əlillər və ya sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün internat evlərində, xüsusi təhsil müəssisələrində yaşayan şəxslər);
- müddətli həqiqi hərbi xidmətdə olan şəxslər;
- cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən şəxslər;
- axtarışda olan şəxslər;
- Azərbaycanda yaşamayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları;
- əcnəbilər (ölkə ərazisində daimi yaşayanlar istisna olmaqla).

35) Sosial xidmətlərin ünvanlı təqdimat mexanizmlərini paktiki əsasda müqayisəli şəkildə təhlil edin .(çətin)

Sosial xidmətin ünvanlılığı, bu xidmətin müsbət təsirini, daha çox ehtiyacı olanlar üzərində cəmləşdirmək cəhdidir. Ünvanlılığın üstünlüyü, ehtiyacı olanlara köməyin göstərilməsi üçün vəsaitlərin daha səmərəli istifadəsindən ibarətdir. Ünvansız proqramda, yoxsullara, büdcənin yalnız bir hissəsi ayrılır, ünvanlıda isə büdcənin çox hissəsi yoxsullara xərclənir.

Ehtiyacı olanlara müavinətlərin və xidmətlərin ünvanlı təqdimatının əsas mexanizmləri mövcuddur və onları hər bir mexanizmin inzibati ehtiyaclarını nəzərə almaqla qruplaşdırmaq olar.

a) şəxsin müavinət alma ərizəsini bəyənmək və ya bəyənməmək haqda müdiriyyətin (idarənin) qərarını tələb edən, ehtiyacı olanların fərdi qiymətləndirilməsi mexanizmləri. Qərarın qəbul olunması üçün əsas dolanacaq imkanlarını və ya ərizəçinin qidalanması ilə bağlı vəziyyətin yoxlanılmasıdır;
b) oxşar, asan aşkara çıxan xüsusiyyətlərə malik olan əhali qruplarına kömək hüququnu təmin edən, qrup və ya coğrafı ünvanlılıq mexanizmləri;
c) avtomatik ünvanlılıq (özünəünvanlılıq) mexanizmləri,

namizədlərin iştirak haqqında fərdi qərarlarına arxalanır.

Fərdi qiymətləndirmə - bu, ən dəqiq, ancaq inzibati nöqteyi-nəzərdən ən baha başa gələn üsuldur. Hər bir ayrıca namizədin ərizəsinin nəzərdən keçirilməsi, birinci, gəlir səviyyəsinin uçotunu, ikinci, əlavə meyarlar əsasında sosial sektorun işçisi tərəfindən ailə vəziyyətinin qiymətləndirilməsini daxil edən, ətraflı şəxsi informasiyanı tələb edir. Bu üsuldan o vaxt istifadə oluna bilər ki, ünvanlanacaq qrupu dəqiq müəyyən etmək mümkün olsun və etibarlı informasiyanın alınması üçün kifayət qədər yaxşı inzibati imkanlar olsun.

Qrup ünvanlılığı mexanizmi hər hansı bir açıq-aydın xüsusiyyətlərə malik olan bütün kateqoriyalara tətbiq oluna bilər. Bu xüsusiyyətləri iki qrupa bölmək olar: konkret coğrafı ərazidə yaşama ilə müəyyən edilmiş xüsusiyyət; hərbi xidmətdə olanlar, tələbələr, çoxuşaqlılar, dul qadınlar və s.qrupuna aid olunma ilə müəyyən olunmuş xüsusiyyət. Bu yanaşma, fərdi qiymətləndirmə ilə müqayisədə, daha az müfəssəldir və arzuolunmaz şəxslərin daxil edilməsi riski yüksəkdir. Bu yanaşmanın

üstünlüyü ondadır ki, o, daha az xərclərlə bağlıdır və onu tətbiq etmək daha asandır. Bundan başqa, güzəştlərdən istifadə hüququnun fasiləsiz təmin olunmasına daim yenidən baxılmasını tələb edir.

Avtomatik ünvanlılıq potensial rıfah və xidmət alanların fərdi qərarlarına əsaslanır və adətən əks-ünvanlılığın aləti kimi istifadə olunur ki, yoxsul olmayan şəxslərin proqramın rifah və xidmətlərindən istifadəsinə yol verilməsin. Qəbul olunan qərarlara təsir vasitələri: yoxsul hesab olunmayan rayonlarda rifahı əldə olunma imkanı (əldə olunma imkanınm olmaması); rıfahın (xidmətin) aşağı keyfıyyəti və ya həmin rifah və xidmətdən istifadə edən şəxslərə münasibətdə mənfı ictimai fıkir "damğa".

36) Sosial sığortanın mahiyyəti və formalarını izah edin.(asan)
. Sosial sığorta-fiziki şəxslərin (vətəndaşların) itirilmiş əmək haqqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır.

Sosial müdafıə sistemində münasibətlər obyekti, ilk növbədə, hələ işləməyən əhalidir. Dövlət, belələrinin hüquqlarının qarantı kimi çıxış edir. Sosial sığorta münasibətlərinin obyekti isə işləyən insan, əsasən, muzdlu işçidir. Sosial sığorta - iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin iş yerinin, iş qabiliyyətinin və gəlirlərinin itirilməsi ilə bağlı risklərdən, zərərin ödənilməsində kollektiv həmrəylik əsasında sosial müdafıənin formasıdır.

Sosial sığortanın xüsusiyyəti, onun işə götürənlərin və işçilərin məqsədli ödəmələrindən, dövlət yardımı ilə yanaşı, formalaşan xüsusi büdcədənkənar fondlardan maliyyələşdirilməsidir.

Sosial sığorta iki formada mövcuddur:məcburi və könüllü sığorta.

Bu formaların nisbəti, müxtəlif ölkələrdə və sığortanın inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərində müxtəlifdir.

Məcburi sosial sığorta, məqsədli büdcədənkənar (dövlət, ictimai) fondlar vasitəsi ilə həyata keçirilən dövlət sosial zəmanətlərinin bir növüdür. Burada natamam özünümaliyyələşdirmə prinsipi həyata keçirilir.

Könüllü sosial sığorta, dövlətin (büdcənin) sığorta dəstəyinin olmaması şəraitində, kollektiv həmrəylik və qarşılıqlı yardım prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Onun fərqləndirici cəhətləri - sığorta fondlarının idarəçiliyində demokratizm, özünü idarəçilik prinsiplərinin tam reallaşması, işə götürənlərin və muzdlu işçilərin sosial

partnyorluğu, sığorta ödəmələrinin və proqramlarının sığorta edənlərin gəlirlərindən sıx asılılığıdır.

37) Sosial sığorta hadisəsi, sığorta ödəmələri və sosial sığortanın prinsipləri haqqında açıqlama verin (asan)

Sosial sığorta hadisəsielə bir haldır ki, onun baş verməsi ilə sığorta olunanın sığorta təşkilatından sığorta ödənişi almaq hüququ yaranır.

Sosial sığorta hadisəsinə aşağıdakılar daxildir:

pensiya yaşına çatmaq;

əlil liyin müəyyən edilməsi ;

ailə başçısını itirmək;

əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi (qanunvericiliklə müəyyən olunmuş dövr üçün);

hamiləlik və doğum;

uşağın anadan olması;

uşağa qulluq;

ölüm;

sanatoriya-kurort müalicəsi zərurəti .

Qeyd edək ki, sosial sığortanın formaları olan məcburi dövlət sosial sığortası bu maddədə göstərilən bütün hadisələr üzrə, könüllü (əlavə) sosial sığorta isə tərəflərin seçdiyi sığorta hadisələri üzrə aparılır.

Sosial sığorta hadisəsi baş verdikdə aşağıdakı sığorta ödəmələri verilir:

Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən əmək pensiyaları;

könüllü (əlavə) sosial sığorta əsasında əmək pensiyalarına əlavələr;

əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət (qanunvericiliklə müəyyən olunmuş dövr üçün);

hamiləliyə və doğuma görə müavinət;

uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət;

qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatana qədər uşağa qulluqla əlaqədar müavinət;

dəfn üçün müavinət;

sığortaolunanların sanatoriya-kurort müalicəsi üzrə xərclərinin tam və

ya qismən ödənişi.

Sosial sığortanın həyata keçirilməsi müəyyən prinsiplərlə həyata keçirilir. Sosial sığortanın prinsipləri aşağıdakılardır:

sosial sığortanın müntəzəmliyinə dövlət təminatı;

sosial sığortanın ümumiliyi;

sosial sığortanın işçilərə əmək qabiliyyətinin itirildiyi hər bir halda təminat verməsi;

sosial sığorta subyektlərinin hüquq bərabərliyi;

dövlət sosial sığortasının məcburiliyi;

məcburi dövlət sosial sığortasının idarə edilməsində ictimai təşkilatların iştirakının təmin olunması.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatında sosial risklərin sığortası sistemi, dövlət, könüllü-ictimai (kollektiv) və özəl institutlar, kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatları da daxil olmaqla, qarışıq iqtisadiyyat prinsipləri üzərində qurulur.

38) Sosial sığorta fondlarının spesifik cəhətlərini şərh edin.(orta)

Sosial sığorta fondlarının formalaşması və istifadəsi ilə bağlı münasibətlər, ictimai maliyyənin tərkib hissələridir və qabiliyyətini itirmiş, həmçinin, əməkdə iştirak etməyən şəxslər üçün nəzərdə tutulan məqsədli büdcədənkənar fondlarda vəsaitin toplanması üçün bir vasitədir.

Bununla yanaşı, bu fondlar, sosial sığortanın funksional məqsədini əks etdirən spesifık cəhətlərə malikdirlər.

Birincisi, milli gəlirin müvafıq hissəsi, sosial sığorta fondlarının formalaşdırılması və istifadəsi yolu ilə, şəxsi gəlirə, konkret rifaha və xidmətlərə çevrilir.

İkincisi, sosial sığortada ilkin və sonrakı bölüşdürmənin sərhədləri aydın şəkildə izlənilir. İlkin bölüşdürmə, müəssisələrin, təşkilatların və işçilərin gəlirlərindən xüsusi ayırmalar hesabına, fondların yaranması mərhələsi üçün səciyyəvi hal daşıyır. Dövlət büdcəsinin, əhalinin vəsaitinin cəlb edilməsi və ictimai həmrəylik prinsipləri əsasında sosial sığorta fondlarının bundan sonrakı xərclənməsi isə gəlirin yenidən bölüşdürülməsi sahəsinə aiddir.

Üçüncüsü, maliyyə münasibətlərinin bu sahəsi dövlət tərəfindən fəal surətdə

tənzimlənir. Sığorta fondlarının siyahısı, onların təyinatı, istifadə sahəsi, formalaşdırma mənbələri və xərclənmə istiqamətləri, dövlət normativ aktları ilə müəyyənləşdirilir. Dördüncüsü, sosial sığorta fondları, sığorta üsulu ilə, yəni müəssisələrin, təşkilatların və vətəndaşların ödədikləri sığorta haqlarının hesabına yaradılır. Bu fondlar, insanın əmək prosesində müvvəqqəti, yaxud daimi şəkildə kənarlaşdırılması ilə nəticələnən müəyyən hadisələrin (xəstəlik, bədbəxt hadisə, iş yerinin itirilməsi və s.) baş verməsi etimalı ilə formalaşdırılır.

Beşincisi, bu fondlar əhalinin, müəssisələrin əmanətlərini cəmləşdirir və onların bir hissəsinin iqtisadiyyata investisiya olunmasını təmin edir.

Sosial sığorta fondları üç mənbədən yaranır: işçilərin ödədikləri sığorta ödəmələrindən, işə götürənlərin ödəmələrindən və dövlətin maliyyə yardımından.

39) Məcburi dövlət sosial sığorta haqqının ödənilmə dərəcəsini misal göstərməklə izah edin.(orta)

Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı sığortalamaya görə sığortaçıya verilən pul vəsaitidir. Məcburi dövlət sosial sığortasında sığorta haqqı əmək ödənişinə (gəlirə) nisbətdə faizlə müəyyən edilir, sığortaedənin və sığortaolunanın vəsaiti hesabına ödənilir.

Muzdlu işdən əldə edilən gəlirlər üzrə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı aşağıdakı dərəcələrlə ödənilir: sığortaedən tərəfindən ödənilən sığorta haqqı - hesablanmış əməyin ödənişi fondunun və məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan digər gəlirlərin 22 faizi; sığortaolunan tərəfindən ödənilən sığorta haqqı - işçinin əməkhaqqının və məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan digər gəlirlərinin 3 faizi.

(PRAKTİKİ İZAH NÜMUNƏ)

Sığorta olunmuş işçilərin ödəmələri, onların gəlirindən birbaşa tutulmalardan ibarətdir. Əslində bu məqsədli gəlir vergisidir. Ödəmənin stavkası ümumi qazancın müəyyən faizi ilə təyin edilir.

40) İcbari tibbi sığorta haqqını nümunə misal üzərindən hesablayaraq izah edin. (çətin)

Sosial sığortanın formalarından biri də tibbi sığortadır. Tibbi sığorta müəyyən səbəblər üzündən sağlamlığın itirilməsi hallarında əhalinin maraqlarının sosial

müdafiəsi formasıdır. Tibbi sığorta vətəndaşların tibbi xərclərinin kompensasiya edilməsi ilə əlaqədardır ki, bu da tibbi yardımın alınması formasında həyata keçirilir. Bu sığorta həmçinin sağlamlığın qorunması ilə əlaqədar olan digər xərclərlə bağlıdır. Həmin xərclər sığorta obyektlərinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır və sığorta olunan şəxslərin müalicəsi zamanı aşağıdakı işlərə xərclənir:

- ✓ həkim mütəxəssislər tərəfindən xəstələrin müayinəsi və ambulator şəraitində lazımi müalicələrin aparılması;
- ✓ tibbi ləvazimatların əldə edilməsi;
- ✓ daimi tibbi müəssisələrdə yaşama;
- ✓ profilaktik tədbirlərin aparılması.

"Tibbi sığorta haqqında" Qanunda edilən son dəyişikliyə əsasən icbari tibbi sığorta haqqı 2022-ci ilin yanvar ayının 1-dən etibarən aşağıdakı qaydada hesablanır:

İşəgötürən tərəfindən:

Misal üçün işəgötürən işçiyə aylıq 800 manat əməkhaqqı müəyyən edib. Yəni, işəgötürən işçi üçün həmin məbləğin 2 faizi, aylıq 16 manat (800 x 2 faiz = 16) icbari tibbi sığorta haqqı ödəyəcək.

Əgər, işəgötürən işçiyə aylıq 8500 manat əməkhaqqı müəyyən edibsə, bu halda 8000 manatın 2 faizi, yəni 160 manat (8000 x 2 faiz = 160), qalan 500 manatın isə 0,5 faizi, yəni 2,5 manat (500 x 0,5 faiz = 2,5) icbari tibbi sığorta haqqı hesablanır. Nəticədə işəgötürən işçi üçün aylıq 162,5 manat icbari tibbi sığorta haqqı ödəyəcək.

İşçi tərəfindən:

Tutaq ki, işçinin aylıq əməkhaqqı (əlavə, mükafat və s. daxil olmaqla) 800 manatdır. Bu halda onun əməkhaqqından 2 faiz, yəni aylıq 16 manat (800 x 2 faiz = 16) icbari tibbi sığorta haqqı tutulacaq.

Əgər, işçinin aylıq əməkhaqqı (əlavə, mükafat və s. daxil olmaqla) 8500 manatdırsa, bu zaman 8000 manatın 2 faizi, yəni 160 manat (8000 x 2 faiz = 160), qalan 500 manatın isə 0,5 faizi, yəni 2,5 manat (500 x 0,5 faiz = 2,5) icbari tibbi sığorta haqqı hesablanır. Nəticədə işçinin əməkhaqqından aylıq 162,5 manat icbari tibbi sığorta haqqı tutulacaq.

41) Qeyri-kommersiya sektorunun mahiyyətini izah edin .(asan)

Müasir vətəndaş cəmiyyəti üç ayrılmaz tərkib hissədən, üç sektordan ibarətdir. Birincisi - dövlət sektorudur ki, o, bütün səviyyələrdə dövlət hakimiyyəti orqanlarını, həmçinin dövlətin payının üstün olduğu dövlət və qarışıq mülkiyyət formalarına əsaslanan bütün müəssisə və təşkilatlardan ibarətdir. İkinci - kommersiya və ya biznes sektorudurki, bu, bazar qanunları əsasında fəaliyyət göstərən qeyri-dövlət kommersiya fırmalarının sektorudur. Üçüncü sektor - qeyri-kommersiya sektorudur.Geniş mənada o, bütün fəaliyyət istiqamətlərinin dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının məcmusunu özündə əks etdirir. Dar mənada isə bu fəaliyyəti sosial əhəmiyyətli ictimai problemlərin həllinə yönəlmiş partiyalardan, ictimai hərəkatlar və təşkilatlardan, assosiasiya, birlik, müxtəlif yönümlü coxsaylı təşkilatlar (idarələr), xeyriyyə cəmiyyətləri, fondlar və s. qeyri-dövlət (qeyri-hökumət) qeyri-kommersiya təşkilatlarından ibarət olan sektordur.

Qeyri-dövlət sektorunun təşəkkülü və inkişafı bazar iqtisadiyyatında meydana gəlmiş yeni meylləri özündə əks etdirir. Qeyri-kommersiya təşkilatları cəmiyyətin həyatında əhəmiyyətli rol oynayır və müxtəlif sosial nemətlər (xidmətlər) təqdim edir.QHT-lərin fəaliyyəti əsas etibarilə 2000-ci il 13 iyun tarixində qəbul edilmiş "Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında" qanunla tənzimlənir. 2000-ci ildən sonra bu qanuna bir neçə dəfə dəyişiklik edilmiş və o daha da təkmilləşdirilmişdir. Bundan əlavə, QHT-lərin fəaliyyətini tənzimləyən bir sıra digər normativ-hüquqi aktlar da qəbul olunmuşdur.
Üçüncü sektoru həmçinin qeyri-dövlət, qeyri-hökumət, müstəqil, qeyri-kommersiya, gəlirsiz, xeyriyyə, könüllü fəallıq sektoru, volontyor, fllantropik də adlandırırlar.

42) Qeyri-kommersiya sektorunun üstünlüklərini açıqlayın .(asan)

Qeyri-kommersiya təsərrüfatçılığının mexanizmi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklər, kollektiv istifadə xidmətlərinin reallaşdırılması kimi "bazar iflaslarını", dövlətə nisbətən daha səmərəli həll etməyə QKS-na imkan verirlər. QKS-nin üstünlüklər aşağıdakılardır:

1. İdarəetmənin qeyri-mərkəzləşdirilməsi. Burada söhbət, dövlət öhdəlikləri, vətəndaş və şəxsi məsuliyyət arasında ağlabatan tarazlığa qadir, özünü idarə edən mexanizmə olan ehtiyacın reallaşdırılmasından gedir.

2. Kollektiv istifadə xidmətlərinin göstərilməsində ünvanlılıq:

a) xidmət və rifahların bölgüsü formal əlamətlər üzrə (hər hansı müəyyən bir qrupa məxsus olmağa görə) deyil, faktiki əlamətlər üzrə (həqiqi ehtiyaca görə) həyata keçirilir.

b) müxtəlif sosial qrupların ehtiyaclarına, sosial xidmətlərə olan tələbata daha operativ reaksiya vermək imkanı.

3. Təsərrüfatdankənar yanaşma, yəni siyasi amillərdən, biznesin təzyiqindən daha az asılılıq. QKS çərçivəsində xidmətlər dövlətdə olduğundan daha az standartlaşdırılıb, daha rəngarəngdirlər. Burada sərt reqlamentləşdirmə və həddindən artıq bürokratlaşma təhlükəsi yoxdur.

4. Təsərrüfatçılıq mexanizminin çevikliyi:

a) QKT təşkilatları bilavasitə konkret məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün yaradılaraq, nisbətən asan yarana və ləğv oluna bilərlər;

a) problemlərin həllinin yeni yollarının, üsullarının axtarılması üçün daha böyük imkanlara malikdirlər.

a) fərdi tələblərə uyğun olaraq, xidmətlərin xarakterini dəyişə bilirlər, bu isə xidmətlərin diversifıkasiyasının dərəcəsinin əhəmiyyətli səviyyəsini təmin edir.

5. Qarışıq maliyyələşdirmə. QKS çərçivəsində müxtəlif, həm büdcə, həm də büdcədənkənar maliyyə axınlarının qeyri-mərkəzləşmiş şəkildə cəlb edilməsinin və başqa cür istifadə oluna bilməyən dağınıq maliyyə resurslarının akkumulyasıyasının real imkanları mövcuddur.

43) Qeyri-kommersiya sektorunun əsas funksiyalarını praktiki əsasda izah edin.(orta)

İctimai inkişafın müasir mərhələsində xeyli rəngarəngdir. Onları 3 böyük qrupa bölmək olar:

1) iqtisadi funksiyalar (kollektiv istifadə üçün rifah və xidmətlərin istehsalı, resursların akkumlyasiyası);

2) ictimai-siyasi funksiyalar (vətəndaş mövqeyinin fəallaşdırılması, ictimai proseslərə ayrı-ayrı şəxslərin, müxtəlif qrup və onların birliklərinin cəlb edilməsi);

3) cəmiyyətin başqa sektorlarına təsir funksiyaları:

* dövlətə təsir etmə; yeniliklərin, yeni fıkirlərin, yeni proseslərin tətbiqi ilə

əlaqədar təşəbbüskarlıq (məs. ekologiyanın vəziyyətinə nəzarət, doğum sayına nəzarət, qadın hüquqları uğrunda hərəkatlar QKS-da yaranmış, sonra isə dövlər strukturları tərəfindən dəstəklənmiş və inkişaf etdirilmiş novator fıkirlərinə misal ola bilər; ictimai fıkirləri oynatmaq məqsədilə alternativ baxış və strategiyaların inkişafı; ictimai fıkrin monitorinqi yolu ilə dövlət siyasətinin konkret qərarlarınm işlənməsinə təsir;

* kommersiya sektoruna təsir (biznes üzərində müəyyən nəzarət -həmkarlar ittifaqları, dövlət, həmkarlar təşkilatları və sahibkarlar arasında üçtərəfli razılıqlar; bazar konyunkturasının qərəzsis müşahidəsi vasitəsilə;
* iqtisadiyyatın hər üç sektorunun məqsədlərinin və vəzifələrinin yaxınlaşması üçün vasitəçi fəaliyyəti: QKS təşkilatlarının nə kommersiya marağına, nə də çox vaxt onları, həm dövlətin və həm də işgüzar şəxslərin cəlb olunduğu müxtəlif layihələr və səylərdə vasitəçi və ya əlaqələndirici funksiyalarının icrası üçün çox əlverişli edir.

Qeyri-kommersiya sektorunun iqtisadi funksiyaları və kommersiya sektoruna təsir funksiyaları daha çox "bazarın iflaslarının" tarazlaşdırılmasına, QKS-nun ictimai-siyasi funksiyaları isə - "dövlət qüsurlarının" tarazlaşdırılmasına yönəldilib.
QKS-nun icra etdiyi funksiyaların mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi, QKS-nun təşkilati strukturunun da əhəmiyyətli dərəcədə çoxcinsliliyini qabaqcadan müəyyən edir.

44) Qeyri-kommersiya sektorunun müxtəlif meyarlara görə təsnifat formalarını təhlil edin .(orta)

QKS-nun daxili strukturunun müxtəlif meyarlarından irəli gələn bir çox başqa təsnifatları mövcuddur. Ancaq bu məqsədlərə istehlakçıların məqsədli qruplarının və QKS-nun institusional təhlilinə aid olan təsnifat uyğun gəlir. Təsnifatın bu tipi QKS-nun xarici və daxili istehlakçılarının maraqlarının reallaşdırılması ilə bağlı meyarların ayrılmasına əsaslanır.

Bu təsnifata əsasən, qeyri-kommersiya təşkilatlarının üç kateqoriyası mövcuddur.

Birinci kateqoriya - miqyaslarına görə ən irisidir. Bu kateqoriyadan olan QKT-nın məqsədi - xarici istehlakçılarm maraqlarına xidmət göstərilməsidir. Onların məqsədləri bir qayda olaraq, dövlətin belə bir məqsədi ilə - kollektiv istifadə rifahları

maksimal ünvanlılıq şəraitində hamı üçün əlçatan olsun - maksimal şəkildə üst-üstə düşür.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının bu qrupunun əhəmiyyətli hissəsini ictimai maraqların reallaşdırılmasına yönəlmiş sosial, sosial-mədəni məqsədləri olan xeyriyyə və digər təşkilatlar təşkil edir.

QKT-nın ikinci kateqoriyası - təsisçilərin və onların üzvlərinin maraqlarını reallaşdıran və "klub strukturları" adlandırılan qeyri-xeyriyyə xarakterli təşkilatlardır (sahibkarların və sənayeçilərin assosiasiyaları, ticarət-sənaye palataları, birjalar). Söhbət, oxşar statusu, maraqları, zövqləri, həyat tərzi olan şəxslər qruplarının birliyindən və yalnız ödəmə qabiliyyəti ilə məhdudlaşan, yekcins olmayan, ərazicə parçalanmış tələbin ödənilməsindən gedir.

Üçüncü kateqoriya - özləri üçün siyasi metodlar vasitəsilə bütün cəmiyyətin təkmilləşməsini, dövlət siyasətinin dəyişdirilməsini, konkret qrupların maraqlarının müdafiəsini qarşılarında əsas məqsəd qoyan qeyri-kommersiya təşkilatlarıdır. Bura isə siyasi hərəkat və partiyalar (qadın assosiasiyaları, gənclər qurumları) daxildir.

Bir sıra qeyri-kommersiya təşkilatlarını yuxarıda qeyd olunan kateqoriyalardan hər hansı birinə aydın şəkildə aid etmək çox çətindir, çünki onlar müxtəlif fəaliyyət növlərini kombinasiya etmək qabiliyyətinə malikdirlər.

45) Qeyri-kommersiya sektorunun digər sektorlarla qarşılıqlı maraq əlaqəsini misal göstərməklə təhlil edin .(çətin)

Qeyri-kommersiya sektoru iqtisadiyyatın iki başqa sektorları ilə sıx surətdə əlaqəlidir. Onlar arasında dəqiq təyin olunmuş sərhədlər mövcud deyildir.

Dövlət və QKS, maliyyə mədaxili mənbəyi kimi biznes sektorun inkişafında maraqlıdırlar (dövlət - vergilər şəklində, QKS isə - ianələr şəklində). Kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatları, dövlətə hüquqi, iqtisadi sabitlik və təhlükəsizliyin zəmanətçisi kimi görürlər.

Biznes-sektoru QKS-un inkişafında maraqlıdır, çünki, bu sektorun, birjalar, sənaye-ticarət palataları, sahibkarların assosiasiyaları kimi bir sıra təşkilatların fəaliyyəti, biznesin maraqlarına xidmət edir, hərçənd ki, bəzi hallarda, QKT-ı biznes sektorun rəqibinə çevrilə bilərlər.

Müxtəlif sektorların təşkilatlarının fəaliyyəti sıx şəkildə əlaqəlidir, və sektorların hər biri - QKS və özəl biznes - iqtisadiyyatın digər sektorlarının inkişafında maraqlıdır.

İqtisadiyyatin hər bir sektorunun fəaliyyət miqyasları ölkədən, tarixi ənənələrdən və iqtisadi inkişafın mərhələlərindən asılı olaraq dəyişir. Bu da öz növbəsində, onların sərhədlərinin şəffaflığı və çevikliyi amilləri ilə birgə üçüncü sektorun xalis formada fəaliyyətinin miqyas və sərhədlərinin səciyyələndirilməsinə çətinliklər törədir.

İqtisadiyyatin hər bir sektorunun fəaliyyət miqyasları ölkədən, tarixi ənənələrdən və iqtisadi inkişafın mərhələlərindən asılı olaraq dəyişir. Bu da öz növbəsində, onların sərhədlərinin şəffaflığı və çevikliyi amilləri ilə birgə üçüncü sektorun xalis formada fəaliyyətinin miqyas və sərhədlərinin səciyyələndirilməsinə çətinliklər törədir.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının əsas aspektləri hesabatlılıq, etibarlılıq, dürüstlük və təşkilata vaxt, pul və inam sərfedən hər bir şəxsə açıqlıqdır. Qeyri-kommersiya təşkilatları donorlar, təsisçilər, könüllülər, proqram alıcıları və ictimai ictimaiyyət qarşısında cavabdehdirlər. Fəaliyyətlərini ianələr vasitəsilə maliyyələşdirməyə çalışan qeyri-kommersiya təşkilatı üçün ictimai etimad, qeyri-kommersiya təşkilatının toplaya bildiyi pul məbləğində bir amildir. Qeyri-kommersiya təşkilatları öz missiyalarına nə qədər çox diqqət yetirsələr, bir o qədər ictimai etimad qazanacaqlar. Bu, təşkilat üçün daha çox pulla nəticələnəcək. Qeyri-kommersiya təşkilatının iştirak etdiyi fəaliyyətlər ictimaiyyətin qeyri-kommersiya təşkilatlarına inamını artırmağa, eləcədə standartların və təcrübələrin nə dərəcədə etik olmasına kömək edə bilər.

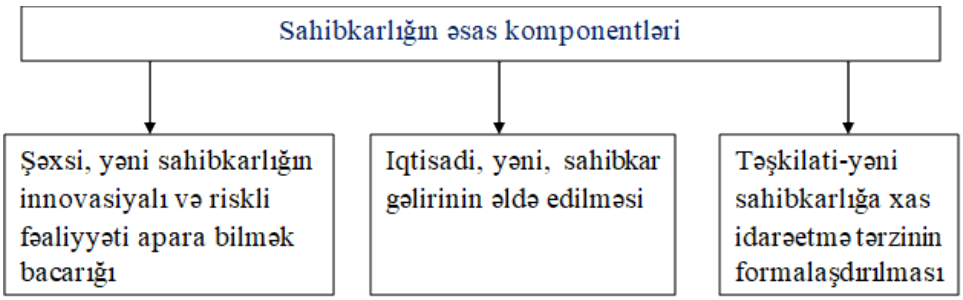
46) Sahibkarlıq fəaliyyətinin sosial-iqtisadi mahiyyətini izah edin (asan)

Sahibkarlıq (sahibkarlıq fəaliyyəti) vətəndaşların mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə etmək məqsədi ilə müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir. Qanunvericiliyə əsasən, Azərbaycan Respublikasının fəaliyyət qabiliyyətli hər bir vətəndaşı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər. O, bu fəaliyyəti müəssisə yaratmaqla hüquqi şəxs formasında və ya hüquqi şəxs yaratmadan fiziki şəxs kimi həyata keçirə bilər.

Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan şəxs Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə qadağan edilməyən istənilən sahibkarlıq fəaliyyəti növləri ilə məşğul ola bilər. Bunun üçün şəxs yerli vergi orqanlarında qeydiyyatdan keçərək şəhadətnamə və fəaliyyət göstərəcəyi sahə üzrə lisenziya almalı, bundan əlavə, əldə etdiyi gəlirin miqdarından asılı olaraq qanunla müəyyən olunmuş həcmdə vergi ödəməlidir. Sahibkarlıqla bağlı münasibətlər mülkiyyət formasından, fəaliyyət növündən və sahəsindən asılı olmayaraq AR Konstitusiyası, AR Mülki Məcəlləsi, «Mülkiyyət haqqında» AR qanunu, «Sahibkarlıq haqqında» AR qanunu, «Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərdən gəlir vergisi haqqında» AR qanunu, habelə «Fiziki şəxslərin gəlirindən vergi haqqında (gəlir vergisi)» Dövlət Baş Vergi Müfəttişliyinin təlimatı və digər normativ aktlarla tənzimlənir.

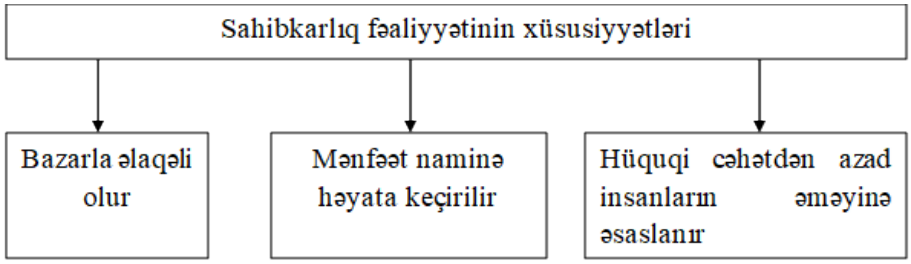
47) Sahibkarlığın əsas komponentlərini və xüsusiyyətlərini izah edin (asan)

Sahibkarlığın əsas komponentlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Şəkil. Sahibkarlığın əsas komponentləri.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətləri bunlardan ibarətdir: həyata keçirilən fəaliyyətin və mənfəətin əldə edilməsinin təhlükəsini sahibkar öz üzərinə götürür; təhlükənin öz üzərinə götürülməsi birbaşa sahibkarın öz işinin aparılması məsuliyyətini göstərir; müəssisənin bazara lazım olan əmtəənin verilməsinə, əmtəənin keyfiyyətinə, qanuna, əməkdaşlar, investorlar, işçilər və dövlət ilə müqavilələrə riayət olunmasına görə sahibkar məsuliyyət daşıyır.

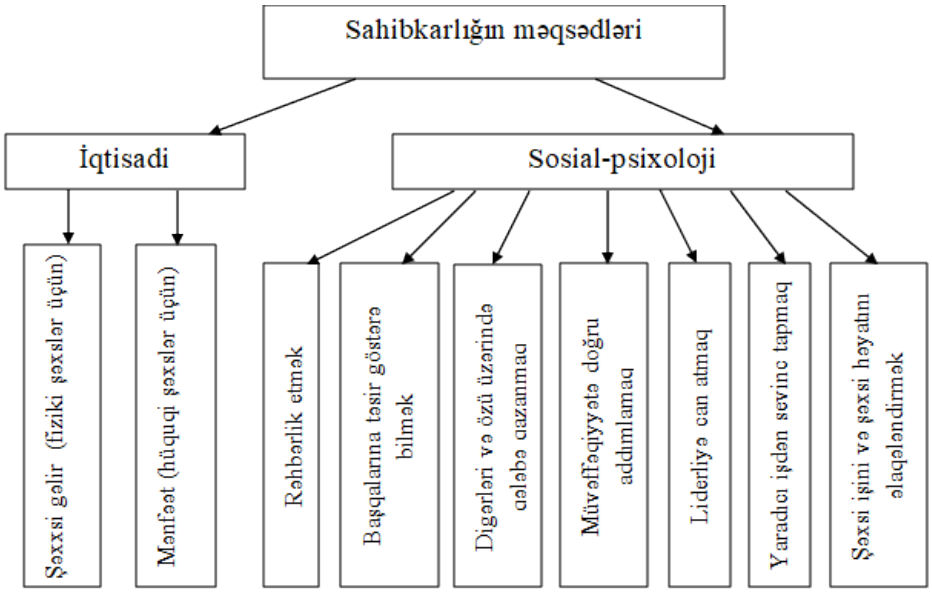

Şəkil. Sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətləri.

Sahibkarlıq sosial amil olaraq istehlakçı davranışını, ailənin tələbat sistemini müəyyənləşdirir. Sahibkarlıq ayrı-ayrı sosial demoqrafik qrupların əməyindən istifadə etmək imkanlarının genişləndirilməsi və bəzi sahibkarlıq növlərinə prioritet istiqamət üçün üstünlük verilməsi yollarını əsaslandırmaq vacib şərtdir.

48) Sahibkarlığın məqsədlərini sxematik təsvir edərək izah edin.(orta)

Sahibkarlıq fəaliyyəti - ərazi, sahə və əmək fəaliyyətinin əsas istiqamətləri kimi qiymətləndirilir. Sahibkarlığın məqsədlərini iqtisadi və sosial-psixoloji istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq olar. Aşağıdakı sxemdə sahibkarlığın məqsədlər üzrə bölgüsü verilmişdir . Şəkil-1. Sahibkarlığın məqsədləri.

Sahibkarlığın sosial mövqeyi istehsal və istehlak bazarında əmtəə və xidmət təklifini təmin etməklə əldə olunan səmərə ilə ölçülür. Məhz bu proseslər arasında əlaqənin funksional konkret əmtəə və xidmət üzrə əlaqəsi parametrik əlaqə ilə ifadə olunur.

49) Səmərəliliyin mahiyyəti və formalarını praktiki əsasda izah edin .(orta)

Ümumi iqtisadi səmərəlilik – məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Bu səmərəlilik formasının meyarı ümdə resurslar hesabına istehsal nailiyyətlərinin maksimal artmasıdır.

Sosial-iqtisadi səmərəlilik - fərdi və ictimai tələbatın ödənilməsi prosesində mövcud ictimai istehsal prosesləri şəraitində bilavasitə məhsuldar qüvvələrin inkişaf

səviyyəsinə əsaslanır.

Sosial səmərəlilik - sosial-iqtisadi səmərəliliyin bir hissəsidir və cəmiyyət üzvlərinin həyat tərzinin formalaşmasında əsaslı surətdə təsir göstərən tədbirlər vasitəsilə müəyyən edilir. Bu səməlilik formasının başlıca meyarı sosial xarkterli tələbatın insanların maddi və mədəni tələbatına daxil etməklə, onların ödənilməsi üçün yönəlmiş resurslar nisbətinin təyin edilməsidir. Iqtisadi və sosial səmərəliliyin yüksəldilməsi yalnız iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində mövcud ola bilər. Fond verimi, əmək məhsuldarlığı göstəricilərindən fərqli olaraq səmərəlilik göstəricisi nəticəvi xarakterli kateqoriya kimi çıxış edir. Elə buna görə də iqtisadi səməlilik göstəricisi təkrar istehsal kateqoriyasıdır. Çünki məhsulun təkrar istehsalının bütün mərhələlərində rastlaşılır.

Iqtisadi səmərə sahibkarlıq fəaliyyətini makrosəviyyəli və mikrosəviyyəli səmərə ilə ölçür. Belə ki, makrosəviyyədə səmərə sahibkarlığın ümumi daxili məhsulda rolu və onun artımı sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinin elastiklik əmsalı ilə ölçülür. Sosial səmərə daha geniş kateqoriya olmaqla, mürəkkəb göstərici olub, daha çox real prosesin içərisindən kənarda qiymətləndirmə subyektləri və ölçmə metodları ilə müəyyənləşir.

Sosial səmərəni ölçmək vahid göstərici ilə deyil, sosial demoqrafik istifadəçilərin qiymətləndirilməsi, onların seçimi və qabiliyyəti ilə bağlıdır. Ona görə də sosial səmərəni məsrəf və nəticə modeli ilə deyil, ümumi inkişafa səbəb olan inkişafın kompleks tələbatında mütərəqqi sahələrin artım tempi ilə ölçmək daha düzgündür.

50) Sahibkarlığın sosial səmərəlilik istiqamətlərini qruplaşdıraraq ətraflı təhlil edin . (çətin)

Sosial səmərənin qiymətləndirilməsi fikrimizcə aşağıdakı istiqamətlərdə hər bir sahibkar növünə uyğun axtarılmalıdır. Lakin bu səmərə bütövlükdə müxtəlif sahə strukturundan asılı olmayaraq tələbat sistemi və onun ödənilməsi istiqamətində olmalıdır. Tələbat sistemi respublikada mövcud iqtisadi proseslərin keyfiyyəti ilə bağlıdır. Əgər tələbat mütərəqqi və struktur baxımından optimaldırsa, qütbləşmə aşağıdırsa, orta təminat səviyyəsində əhalinin sayı çoxdursa, onda iqtisadi fəaliyyət sosial cəhətdən daha səmərəlidir. Bu istiqamətləri aşağıdakı kimi qruplaşdıra bilərik:

1. Sahibkarlıq və məşğulluq səviyyəsi artdıqca əhalinin təminat səviyyəsi yüksəlir, onun tələbat normasına yaxınlaşması dinamikası kəmiyyət və keyfiyyətcə təkmilləşir.

2. Sahibkarlıq artdıqca bazarda məhsul təklifi artır, məhsulun qiyməti aşağı düşməklə əhalinin məcmuu tədiyyə qabiliyyəti artır, tədiyyə qabiliyyətinin keyfiyyəti yaxşılaşır.

3. Sahibkarlıq qabiliyyəti dövlət büdcəsinin, sosial müdafiə fondunun və müəssisə təşkilatların, həmçinin əhali gəlirlərinin mənbəyi olaraq bölgü sisteminin və bölgü mexanizmlərinin adekvatlığı və bölgü sisteminin ədalətli olmasını təmin edir.

4. Sahibkarlıq fəaliyyəti natural və ya mübadilə yolu ilə istehsalçının tələbatını və onunla bağlı muzdlu işçilərin həyat səviyyəsini, yoxsul təbəqələrin güzəranını yaxşılaşdırmaq üçün bölgü və yenidən bölgü mexanizmi olaraq fəal struktur olaraq inkişaf etdirilir.

5. Sahibkarlıq fəaliyyət dövlətin iqtisadi fəaliyyətdə birbaşa qarışmasını məhdudlaşdırır, dövlətin himayəçilik siyasətini, onun monetar və fiskal siyasətinin beynəlxalq səviyyələrə uyğunluğu və tənzimləmə funksiyasını səmərəli təşkil etməyə imkan verir.

Qeyd etdiyimiz bu istiqamətlər konseptual istiqamətdə sahibkarlığın sosial səmərəsini qiymətləndirmək, təhlil və proqnozlaşdırmaq üsullarını hazırlamağa şərait yaradır.

51) Xidmət sektorunun mahiyyəti və sosial funksiyalarını aydınlaşdırın .(asan)

Xidmət sektoru (servis) – səmərəliliyi bilavasitə istehsal prosesində aşkar edilən və rifahlar istehsal olunan iqtisadiyyat sahəsidir.

İqtisadi (məhdud) rifahların istehsalı iki sahəyə ayrılır – maddi istehsal sferasına və xidmətlər sferasına. Birinci sferada yaradılmış rifahın istehlakı istehsalatdan ayrılır, ikinci də isə müştərək olur. Lakin XX əsrə qədər xidmətlər sahəsi ümumiyyətlə istehsal sahəsindən istisna olunurdu. Belə ki, məşhur ingilis iqtisadçısı Adam Simit qeyd edirdi ki, cəmiyyətin zəngin olması yalnız əmək məhsuldarlığından asılıdır – yəni maddi rifahların yaradılması üçün görülən işlərdən. O istehsal sahəsində çalışmayan və əvvəlcədən yaradılmış maddi nemətləri istifadə

edən sənət sahiblərinin, məsələn: ruhanilərin, hüquqşünasların, həkimlərin, yazıçıların, aktyorların, musiqişünasların, opera artistlərinin, rəqqasların və s. xidmətlərini qeyri-istehsal məşğulluğuna aid edirdi. Xidmətlər sahəsinin qeyri-istehsal sahəsi olması barədə olan fikir ilk dəfə Marksist siyasi iqtisadı, sonralar isə sovet statistikası tərəfindən qəbul edilmişdir. Beynəlxalq marketinq üzrə professor Filip Kotler xidmət anlayışına aşağıdakı tərif verir: xidmət – bir tərəfin digər tərəfə təklif etdiyi istənilən fəaliyyət yaxud rifahdır, təsərrüfat xidmətləri, xadimənin xidməti ev işinin yerinə yetirilməsi hesabına istehlakçının vaxtına qənaət edir. Restoranda yaxud kinoteatrda sərf olunan vaxt psixoloji cəhətdən qüvvələrin bərpa olunmasını təmin edir.

Müasir terminologiyada deyilənlərin hamısını nəzərə alaraq aşağıdakı tərifi vermək olar: servis – razılaşdırılmış şəraitlər sistemində xidmətlərin təqdim olunmasına yönəlmiş mürəkkəb şəkildə təşkil olunmuş və qarşılıqlı əlaqələndirilmiş sistemli topludur.

52) Xidmət sektorunu təsnifatını verin. Xidmət sektorunu xüsusiyyətlərini açıqlayın. (asan)

Xidmət sektorunun ölkə iqtisadiyyatındakı rolunu geniş mənada dərk etmək üçün aşağıdakı bölmələrə ayırmaq olar:

1. İqtisadi fəaliyyətin həyata keçməsi ilə bağlı olan xidmətlər (ticarət,ictimai iaşə, məişət xidməti, nəqliyyat, rabitə, maliyyə və kredit, bank işi və s.);

2. İnsan amilinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olan xidmətlər (təhsil, səhiyyə, incəsənət, bədən tərbiyəsi, idman, turizm, sosial təminat və s.)

3. Dövlətin inzibati-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar xidmətlər (dövlətin idarəetmə strukturu, ictimai və kooperativ təşkilatlar);

4. İşgüzar xidmətlər (konsaltinq, idarəetmə, texnoloji, injinirinq, marketinq, dizayn, layihələşdirmə, avadanlıqlarm icarəsi, işgüzar sənədlərin işlənməsi və saxlanması, ticarət müəssisələrinin inventarlaşdırılması və s.)

Xidmət sferası maddi istehsal sahəsi ilə müqayisədə bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir:

- Birincisi, əmtəəlik məhsuldan fərqli olaraq xidmətlər eyni zamanda həm istehsal, həm də istehlak olunur, onların saxlanılmaq zərurəti yoxdur. Bu isə

xidmətlərə tələb və təklifin dəqiq tənzimlənməsi problemini yaradır, xidmətlərlə ticarəti əmtəə (mal) ticarətindən köklü surətdə ayırır.

- İkincisi, xidmətlər çox vaxt məhsulda əks qoyulur, halbuki sənayedə xidmətin rolu artır, buraya avadanlığın təmiri, təmirdən sonrakı xidmət və malın satılması ilə bağlı digər növ xidmətlər daxil olur. Məhsul satışı və xidmət göstərilməsinin bir-biri ilə belə sıx qovuşması xidmətin əlahiddə ayrılmasını və deməli uçotunu çətinləşdirir.
- Üçüncüsü, xidmət sferası, adətən, xarici rəqabətdən maddi istehsal sahəsinə nisbətən daha çox müdafiə olunur. Bundan başqa, bir çox ölkələrdə nəqliyyat və rabitə, maliyyə və sığorta xidmətləri, elm, təhsil, səhiyyə və kommunal xidmət sahələri ənənəvi olaraq tam və ya qismən dövlətin inhisarında qalır, başqa sözlə, bu sahələrə dövlət tərəfindən ciddi nəzarət edilir və tənzimlənir.

53) Ticarətin formaları haqqında izah verin. Əmtəə təklifi bazarının tənzimlənməsində göstəricilər sistemini səciyyələndirin. (orta)

Ticarətin formaları topdansatış ticarət və pərakəndə satış formasında planlaşdırılır və tənzimlənir. Topdansatış ticarət uyğun olaraq müəssisələr arasında istehlakı və istehsalı arasında birbaşa partiyalar və əmtəənin, malın topdansatış qiymətləri vasitəsi ilə reallaşması formasıdır. Bu zaman istifadə olunan qiymətləri həmin əmtəələrin istehsalına və tədarükünə çəkilən xərclər təşkil edir. Əgər əmtəələr başqa ölkələrdən gətirilmiş əmtəələrdirsə, həmin əmtəələrin alınmasına çəkilən xərclər topdansatış qiymətinə əsasən təşkil edilir. Qiymətlər topdansatış qiymətlərini və ticarət obyektlərinin mənfəətini özündə cəmləşdirilir. Aydındır ki, pərakəndə satış qiymətlərinə təsir edən əsas amilləri həmin əmtəənin təklifi, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti və bir sıra marketinq, reklam xərcləri təşkil edir. Ticarətin sosial tərəfi pul gəliri səviyyəsində tələbata uyğun keyfiyyətli cari istehlak mallarının və uzun müddətli istifadə üçün mədəni-məişət mallarının əldə olunması nəzərdə tutulur. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində keyfiyyətli malların, əmtəələrin istehsalı alıcıların bazar seqmentlərinə uyğun qruplaşmasına gətirib çıxarır.. Əmtəə təklifi bazarının tənzimlənməsi aşağıdakı göstəricilər sistemi ilə müəyyən olunur:

1. Hər min nəfərə düşən ticarət obyektlərinin, mağazaların, çadırların,

məntəqələrin ümumi sayı və onların ərazi və sahə strukturu.

2. Bütün ticarət obyektlərində satış üçün toplanmış əmtəələrin miqdarı.
3. Ticarət obyektlərində sahə kimi fəaliyyət göstərən ümumi işçilərin sayı və onların peşə, təhsil, funksional vəzifələrinə görə ixtisaslaşma strukturları.
4. Müasir şəraitdə ticarət obyektlərinin ayrı-ayrı mülkiyyət formaları arasında o cümlədən dövlət kooperativ, şəxsi xarici ölkələrin ticarət obyektləri və s. formalarda strukturası.
5. Ticarət obyektlərinin maddi-texniki bazası, ticarət obyektində hər işləyənə düşən vəsait, fondlarla silahlanma səviyyəsi.
6. Ticarət işinin ixtisaslaşma səviyyəsi, xüsusi ticarət formaları, kompyuterləşdirmə və avtomatik idarəetmə sistemləri.

54) Əhalinin mənzil təminatı və mənzilin istismarı planlarının tərtibində istifadə olunan kompleks göstəricilər sistemini təhlil edin .(orta)

Mənzil-kommunal təsərrüfatı əhalinin mənzilə olan tələbatını və mənzil şəraitinin yaxşılaşması üçün xidmət sahəsi olub, sosial infrastrukturanın tərkib elementidir. Bu sahənin fəaliyyəti iqtisadiyyatın və sosial inkişafın başqa sahələrlə əlaqəsini təmin edir. Onun fəaliyyətinin əsas meyarını sosial tələbat olan mənzilə ehtiyaclar təşkil edir. Əhalinin mənzillə təminatı və mənzilin istismarı planları şəhərsalma və bələdiyyə planlarının tərkib hissəsidir. Bu planların tərtibində kompleks göstəricilər sistemi tətbiq olunur və bunlar aşağıdakılardır:

1) Əhalinin sərəncamında olan mülkiyyətindən asılı olmayaraq bütün mənzil fondunun ümumi sahəsi kvadrat metrlə, nisbi olaraq hər nəfərə düşən mənzil sahəsi kvadrat metrlə;

2) Mənzil və kommunal xidmət sahələrinin, şəhər və kənd yerlərində yerləşdirilməsinin göstəriciləri. Ayrı-ayrı rayonlar, qəsəbələr və kəndlər üzrə;

3) Mənzil və kommunal sahələrin təsərrüfat sahəsi kimi fəaliyyətini əks etdirən iqtisadi və sosial göstəricilər. Konkret olaraq bu təsərrüfatlarda işləyənlərin ümumi sayı, kapital qoyuluşu, kadr potensialı və əmək haqqı sistemi.

55) Mənzil fonduna tələbatın hesablanmasını misal nümunəsi üzərindən izah edin (çətin)

Mənzil fondunun pulsuz olaraq əhaliyə bölgüsündə sosial normativlər əsas

götürülür. Mənzil fondunun bölgüsü minimum yaşayış üçün lazım olan mənzil sahəsini və dövlətin, xalqın mənzil fondu imkanlarını nəzərə almaqla planlaşdırılır. Əgər adambaşına düşən mənzil fondunun minimum səviyyəsi bütövlükdə əhalinin mənzillə təminatı üçün uçotun əsasını təşkil edirsə, mənzil fondunun artım sürəti əhalinin mənzillə təminatının dinamikasını təşkil edir.

Mənzil fonduna tələbat əhalinin sayına görə aşağıdakı düsturla hesablanır:

$M_t = (Ə_s \times S_n) - M_f + M_s$

M_t – mənzil fonduna tələbat,

M_f – mövcud mənzil fondu,

$Ə_s$ - əhalinin sayı,

M_s - silinəsi mənzil fondu,

S_n - sanitar norması.

Mənzil xidməti əhalidə olan yaşayış sahələrini və dövlət sərəncamında olan xüsusi mənzilləri əhatə edir.

Kommunal xidməti sahələri isə aşağıdakıları əhatə edir:

1. Şəhər su kəmərləri və su axarları.
2. Şəhər nəqliyyatı
3. Enerji təsərrüfatı
4. Sair sahələr (yaşıllaşdırma, sanitar-gigiy ena)

56) Təhsilin əsas məqsədini aydınlaşdırın. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini sadalayın .(asan)

Təhsil insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişafına xidmət edən, strateji əhəmiyyətli üstün fəaliyyət sahəsi olmaqla, sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mərhələlər üzrə fasiləsiz mənimsənilməsini təmin edən, təlim və tərbiyə prosesi və onun nəticəsidir. Azərbaycan Respublikasında təhsil milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanır, dünyəvi xarakter daşıyır, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına, Təhsil Haqqında Qanuna, digər qanunvericilik aktlarına və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həyata keçirilir.

Təhsil sisteminin əsas vəzifəsiqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üçün ixtisaslı kadr hazırlamaq və mənəvi, sosial cəhətdən inkişaf etmiş intelektual səviyyəli insanların formalaşmasına şərait yaratmaqdır. Mahiyyət etibarı ilə təhsil həm iqtisadi , həm də sosial əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin sosial, mənəvi aspektləri əhalinin sosial

inkişafının, mənəvi dəyərinin artmasına təsir etməkdir. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 19 iyun 2009-cu il tarixli Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsindədövlət siyasətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

humanistlik – milli və ümumbəşəri dəyərlərin, şəxsiyyətin azad inkişafının, insan hüquqları və azadlıqlarının, sağlamlığın və təhlükəsizliyin, ətraf mühitə və insanlara qayğı və hörmətin, tolerantlıq və dözümlülüyün prioritet kimi qəbul olunması;

demokratiklik – təhsilalanların azad düşüncə ruhunda tərbiyə edilməsi, təhsilin dövlət-ictimai əsaslarla təşkilində və idarə edilməsində səlahiyyət və azadlıqların genişləndirilməsi, təhsil müəssisələrinin muxtariyyətinin artırılması;

bərabərlik – bütün vətəndaşların bərabər şərtlər əsasında təhsil almasına imkanlar yaradılması və təhsil hüququnun təmin olunması;

millilik və dünyəvilik – milli və ümumbəşəri dəyərlərin qorunması və onların dialektik vəhdətinin təmin edilməsi əsasında dünyəvi təhsil sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

keyfiyyətlilik – təhsilin mövcud standartlara, normalara, sosial-iqtisadi tələblərə, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına uyğunluğu;

səmərəlilik – təhsilin və elmi yaradıcılığın daim inkişaf edən, faydalı və son nəticəyə istiqamətlənən müasir metodlarla təşkili;

fasiləsizlik, vəhdətlik, daimilik – mövcud təhsil standartları, tədris proqramları və planları əsasında təhsilin bir neçə səviyyədə əldə edilməsi imkanı, təhsilin ayrı-ayrı pillələri arasında sıx dialektik qarşılıqlı əlaqənin təmin olunması və onun insanın bütün həyatı boyu ardıcıl davam etməsi;

varislik – təhsil sahəsində əldə olunmuş bilik və təcrübənin ardıcıl olaraq növbəti nəslə (dövrə) ötürülməsi;

liberallaşma – təhsil sahəsinin və təhsil fəaliyyətinin açıqlığının genişləndirilməsi;

inteqrasiya – milli təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə səmərəli formada qoşulması, uyğunlaşması və qovuşması əsasında inkişafı.

57) Beynəlxalq funksional təsnifata əsasən tətbiq olunan təhsil modellərini fərqləndirin. Azərbaycan Respublikasında hansı təhsil formaları tətbiq olunur?

(asan)

Beynəlxalq funksional təsnifata əsasən təhsilin 3 modeli fərqləndirilir:

1. İngilis modeliüçün səciyyəvi olan liberal təhsil konsepsiyasında geniş intellektual qabiliyyətlərə və xüsusi şəxsi keyfiyyətlərə (güclü xarakterə, liderlik, yaradıcılıq, analitik düşüncə və mühitə adaptasiya bacarıqlarına və s.) malik olan məzunların yetişdirilməsi onların peşəkar hazırlığı qədər vacib hesab olunur.

2. Fransız modelielmi və peşəkar fəaliyyətlərin bir-birindən fərqləndirilməsi, eləcə də elmi fəaliyyətin ali təhsil müəssisəsi və ya universitet "daxilində" və "xaricində" fəaliyyətlərə bölgüsü ilə seçilir.

3. Alman modelindəəsas diqqət elmi tədqiqatlara verilir. Müəllim heyətinin tədqiqat işlərinin nəticələri tədris proqramının tərkibinə daxil edilərək dərs materialına çevrilir. Müəllim və tələbələr tərəfdaş- tədqiqatçı kimi çalışır və əməkdaşlıq edirlər. Təhsil sistemlərində təhsilin iki növü seçilir: bunlardan birincisi akademik, yəni elmi-nəzəri təhsil, ikincisi isə peşəkar və ya praktik bacarıqlara yönümlü təhsildir. Akademik proqramlarda konkret istiqamətlər üzrə peşəkar bacarıqların ötürülməsi ilə yanaşı əsas diqqət fundamental nəzəri hazırlığa verilir. Tətbiqi proqramlar konkret sahələrə dair daha çox peşəkar bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsinə yönəlir.

Azərbaycan Prezidenti dayanıqlı təhsil sistemi və standartlara uyğunluq yaratmaq məqsədilə imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda 5 istiqamət müəyyənləşdirilib.

1. Şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılması;
2. İnsan resurslarının müasirləşdirilməsi;
3. Təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması;
4. Müasir tələblərə uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılması (Milli Kvalifikasiya Çərçivəsinin yaradılmsı və tətbiqi);
5. İqtisadi cəhətdən dayanıqlı və özünümaliyyələşdirən təhsil müəssisəsi modelinin qurulması aiddir.

58) Azərbaycanda dövlət və bələdiyyə təhsil müəssisələrinin maliyyələşmə mənbələrini açıqlayın. Hazırda hansı mənbələrdən daha çox istifadə olunduğunu

şərh edin.(orta)

Dövlət və bələdiyyə təhsil müəssisələri aşağıdakı mənbələrdən maliyyələşdirilir:

-qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət büdcəsinin və yerli büdcənin vəsaitləri;

-ödənişli təhsildən daxil olan vəsaitlər;

-hüquqi və fiziki şəxslərin, o cümlədən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, xarici hüquqi şəxslərin qanunvericiliyə uyğun olaraq verilən qrantları, vəsiyyət olunan vəsaitləri, ianələri və yardımları;

-müsabiqə əsasında dövlət tərəfindən ayrılan elmi tədqiqat qrantları;

-təhsil müəssisəsinin təhsil, elm, istehsal, məsləhət (konsaltinq) və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər xidmətlərdən əldə etdiyi vəsaitlər;

-hüquqi və fiziki şəxslərin müqavilə əsasında mütəxəssis hazırlığı, ixtisasartırma vəkadrların yenidən hazırlanması üçün ayırdıqları vəsait;

-dövlət orqanları tərəfindən maliyyələşdirilən məqsədli proqramlar və layihələr üzrə əldə olunan vəsaitlər;

-təhsil müəssisəsinin mülkiyyətində olan fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmişavadanlığın, nəqliyyat vasitələrinin və təhsil məqsədləri üçün yararsız olan digər əmlakın satışından qanunvericiliyə uyğun olaraq əldə edilən vəsaitlər;

-təhsil müəssisəsinin beynəxalq əməkdaşlıq nəticəsində qanunvericiliyə uyğun olaraq əldə etdiyi qrantlar və vəsaitlər;

-qanunvericiliklə qadağan edilməyən digər mənbələrdən əldə olunan vəsaitlər.

Bu gün ali məktəblər əlavə büdcədənkənar maliyyələşdirmə mənbələrinin cəlb olunması üzrə çoxcəhətli təcrübəyə malikdirlər: uni-versitetlərin ənənəvi proqramlar və yeni tipli müxtəlif təhsil xidmətlərinin təklif olunmasından qazandıqları vəsaitlər, qrantlar, əsaslı elmi-tədqiqat və tətbiqi işlərin yerinə yetirilməsi üzrə sifarişlərdən əldə edilən vəsaitlər, qəyyumluq fondları və s.

59) Dövlət, elmi-texniki sahədə öz məqsədlərini hansı üsullarla həyata keçirə bilər? Dövlətin elmi-texniki siyasətində büdcə prioritetlərinin çoxpilləli seçim prosesində nəzərə alınmalı amilləri əsaslandırın .(Orta)

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, dövlət, elmi-texniki sahədə öz məqsədlərini üç üsulla həyata keçirə bilər:

* dövlətin məqsədlərinə daha müvafıq olan tədqiqatları, işləmə və istiqamətləri büdcə hesabına maliyyələşdirmək;
* qanun və normativ aktlarını qəbul etsin, dövlət mülkiyyətində olan strukturları birbaşa idarə etsin, özəl kompaniyalar və qeyri-dövlət, qeyri-kommersiya müəssisələri üçün güzəştlər və stimullar tətbiq etmək;
- alimlər və yeni işləmələr, ixtiralar barədə ictimai rəyi formalaşdırmaq.

Öz texnoloji gələcəyinin qayğısına qalan dövlətlər, bu üç üsulun hər birindən müxtəlif mütənasibliklə istifadə edirlər. Bu halda onlar, mərkəzləşdirilmiş tənzimlənmə ilə fərdi yaxud kollektiv təşəbbüsün dəstəklənməsinin uzlaşdırılmasına çalışırlar. Belə olduqda, dövlətin maraqları və imkanları, onun seçdiyi elmi-texnoloji prioritetləri, elmin tarixi ənənələri az rol oynamır. Büdcə prioritetlərinin çoxpilləli seçilmə prosesi, dörd amilin eyni zamanda nəzərə alınması güman edilir:

1) milli məqsədlər (milli təhlükəsizliyin, iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığının təmin edilməsi, təhsilin, səhiyyənin inkişafı);
2) müəyyən dövrlərdə ən kəskin problemlərin həlli zərurəti , misal üçün, enerjiyə qənaət (keçən əsrin 70-ci illəri), ətraf mühitin mühafizəsi (80-cı illər), QİÇS-lə mübarizə (90-cı illər), Pandemiya (2020-ci ildən);
3) müasir elmi nailiyyətlərin həyata keçirilməsi , misal üçün, molekulyar biologiya, yaxud gen mühəndisliyinin, nisbətən uzaq gələcəkdə isə - föqəlkeçiricilik effekti nəticələrinin tətbiqi;
4) milli elmi məktəblərin real imkanları.

Bu amillər sırasına bu və ya digər ölkənin siyasi sisteminin seçilmiş ümummilli məqsədlərini formalaşdırmaq, seçmək və onlara nail olmaq qabiliyyətini də əlavə etmək olar.

60) Tədris və elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi sahəsində Almaniya təcrübəsini şərh edin və Azərbaycanda tətbiqi imkanlarını dəyərləndirin .(çətin)

Dövlət təhsil sahəsinə investisiyaların, o cümlədən xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasını təmin edir və bu məqsədlə sərmayəçilərə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada güzəştlər verilir. Təhsil sisteminə xarici investisiya qoyuluşu qanunvericiliklə müəyyən edilmiş

qaydada həyata keçirilir.

Ali məktəblərdə kommersiya fəaliyyətinin təşkili və büdcədənkənar vəsaitlərin cəlb edilməsi üzrə Almaniyanın təcrübəsi sübut edir ki, bu ölkədə təhsilin maliyyələşdirilməsinin çox saylı mənbələri mövcuddur.

Alman alı məktəbləri tərəfından tədris və elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi üçün fırmalardan, onların assosiasiyalarından və elmə kömək fondlarından alınan büdcədənkənar vəsaitlər, "üçüncü vəsaitlər" adını almışdır. Alman ali məktəbləri tərəfından cəlb edilmiş "üçüncü vəsaitlərin" çox hissəsi, müqavilə əsasında aparılan tədqiqatların payına düşür. Ali məktəbdə işləyən alim və ya alimlər qrupu ilə fırma arasında, ikincinin maraqları dairəsində müəyyən tədqiqatların aparılmasına dair müqavilələr bağlanır. Bu müqavilədə, digər maddələrlə yanaşı, tədqiqatın predmeti, müqavilənin yerinə yetirilməsi müddəti, əməyin ödənilməsi forması və ölçüsü göstərilir.

Ali məktəblərdə büdcədənkənar vəsaitlərin cəlb edilməsinin digər bir forması, onların tərkibində, başlıca olaraq, şəxsi vəsaitlər hesabına maliyyələşdirilən institutların və ya tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması ilə əlaqədardır. Belə institut və mərkəzlər, təsərrüfat assosiasiyaları, cəmiy-yətləri və elmə kömək fondları tərəfından yaradılan və maliyyələşdirilən, ali məktəblərin himayəçiliyi altına alınmış müstəqil struktur vahidlərdir.

Ali məktəblər tərəfından büdcədənkənar vəsaitlərin cəlb edilməsinin digər forması - müəssisələr, onların birlikləri və elmə yardım fondları tərəfından ali məktəbdə işləyən alimlərin stavkasının maliyyələşdirilməsidir.

Təhsil sferasının əsasən dövlət nəzarəti altında olduğu və onun tərəfından maliyyələşdirildiyi ölkələrdə təhsilin özəlləşdirilməsi və ona muxtariyyət verilməsi meylləri, əsasən ali təhsil səviyyəsində artmışdır. Dövlət tərəfından maliyyələşdirilmənin demək olar ki, olmadığı və özəl təhsil formalarının üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə (Yaponiyada) isə əksinə, təhsil strukturlarına dövlət maliyyə yardımının və özəl sektor üzərində nəzarətin gücləndirilməsi imkanları nəzərdən keçirilir.

Ümumiləşdirərək demək olar ki, müxtəlif milli təhsil sistemləri tarixən formalaşır, buna görə də təhsilin maliyyələşdirilməsi probleminin yeganə və optimal "elmi" həlli mövcud deyil.

61) Səhiyyənin mahiyyəti və vəzifələrini açıqlayın .(asan)

Səhiyyə - əhalinin sağlamlığının qorunmasına, onun müalicəsinin həyata keçirilməsinə, əllilliyin, uşaq ölümünün qarşısının alınmasına və s. yönəldilən, cəmiyyət və dövlət tərəfindən reallaşdırılan tibbi və sosial-iqtisadi tədbirlər kompleksidir ki, bu da səhiyyənin aşağıdakı vəzifələrini şərtləndirir:

- Müalicə-profılaktika işlərinin həyata keçirilməsi;
- Narkomaniya və alkoqolizmə qarşı mübarizə;
- Ana və uşaqların mühafızəsi;
- Sanitar tədbirlərin reallaşdırılması;
- Epidemiyalar və onları yaradan ünsürlərlə mübarizə və s.

Səhiyyə sistemi həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı müəssisələr səviyyəsində adı çəkilən tibbi məsələlərlə yanaşı, bir sıra sosial-iqtisadi problemlərin həllində də əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. O, əmək qabiliyyəti səviyyəsinə bilavasitə təsir etməklə, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, həmçinin istehsalın dinamik inkişafına və onun səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradır.

62) Səhiyyə xidmətlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini açıqlayın.(asan)

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində səhiyyə xidmətlərinin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır ki, onlar sosial bölmənin bu sahəsinə bazar qanunlarının müdaxiləsini bir qədər məhdudlaşdırır:

-Tibbi xidmətlərin göstərilməsi başqa sosial sahələrdən fərqli olaraq istehsalçinin istehlakçıya yüksək fərdilik və standartdankənar yanaşması ilə səçiyyələnir;

-Səhiyyədə başqa xidmət sahələri ilə müqayisədə tibbi xidmətlərin istehlakçı xassələri barədə istehsalçı və istehlakçı arasında məlumat assimetriyası daha güclü nəzərə çarpır;

-Tibbi xidmətlərə olan tələb insan həyatı ilə bağlı ən vacib tələbdir. Tibbi xidmətlərə tələbin formalaşmasının əsas xüsusiyyəti onun elastikliliyinin Çox aşağı olmasından ibarətdir. Səhiyyə xidmətlərinin təklifi isə başqa xidmətlərdən onunla fərqlənir ki, tibbi xidmətlərin göstərilməsi mənəvi - əxlaqi normaların gözlənilməsini

tələb edir;

- Tibbi personalın əmək məsrəfləri ilə görülən işin son nəticələri arasındakı əlaqə olduqca qeyri -müəyyən və anlaşılmazdır;

- Səhiyyədə xüsusi təsərrüfatçılıq mexanizminin qurulması iki əsas şərtin dixatomiyası ilə diktə olunur: 1. İqtisadi səmərə; 2. Sosial ədalət.

Səhiyyədə sosial ədalət prinsipi ilk növbədə tibbi xidmətlərdən hamının istifadə etməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Bunun əsasında yaradılan səhiyyə modeli ya əhaliyə tibbi xidmətlərin pulsuz göstərilməsinə ya da sosial həmrəylik prinsipinə əsaslana bilər.

63) Tibbi sığortanın təşkilinin əsas prinsiplərini açıqlayın. Sağlamlıq indikatorlarını təhlil edin .(orta)

Respublikada aparılan islahatlar kompleksində tibbi sığortanın inkişafı əsas yer tutur. Tibbi sığortanın təşkilinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- tibbi sığortanın məcburi və könüllü xarakterinin, onun kollektiv və fərdi formalarının uzlaşdırılması;
- vətəndaşların məcburi və könüllü tibbi sığorta proqramlarında ümumi iştirakı;
- büdcə və büdcədənkənar tibbi sığorta fondları arasında vəzifə və səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi;
- sığortalananların bərabər hüquqlarının təmin olunması;
- məcburi tibbi sığorta çərçivəsində tibbi-diaqnostik xidmətlərin pulsuz göstərilməsi.

Tibbi sığorta özündə maliyyə ehtiyatlarının mədaxilini və onların müalicə-profilaktik yardıma sərf edilməsini əks etdirir, yardımın alınmasına zəmanət verir ki, onun da həcmi və xarakteri sığorta müqaviləsinin şərtləri ilə müəyyənləşdirilir.

Sağlamlıq indikatoru, son nəticədə, sosial-siyasi komfortluq və demokratiklik dərəcəsini, müəyyən mənada cəmiyyətin liberallaşması səviyyəsini əks etdirir. Sağlamlıq indikatoruna əmək şəraiti, məişət və ətraf mühit, texnologiya və maddi-texniki bazanın inkişaf səviyyəsi təsir göstərir. Bu indikatorların tərkib hissələrində bütün sosial institutların, ilk növbədə də səhiyyə xidmətlərinin fəaliyyəti təcəssüm edilir.

Müxtəlif ölkələrdə aparılan tədqiqatların nəticələri müxtəlif amillərin

sağlamlığa təsirini orta qiymət şəklində təsvir etməyə imkan verir: Həyat şəraiti və tərzi - 48-50 %, Ətraf mühit - 20-22 %, İnsanın biologiyası (genetikası) - 18-20%, Səhiyyə - 8-14 % .

64) Sağlamlığın risk amillərini qruplaşdırın və geniş izahını verin .(orta)

Sağlamlığın risk amillərini, onların təsir səviyyəsindən asılı olaraq üç qrupa ayırmaq olar: ictimai sosial-iqtisadi şərait səviyyəsi; əhalinin ayrı-ayrı qruplarının səviyyəsi; fərdi (davranış) səviyyəsi. Bunlar müəyyən dərəcədə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Əhaliyə tibbi yardım göstərilməsinin çatışmamazlıqları ilə şərtləndirilmiş risk amilləri isə xüsusi yer tutur. Risk amillərinin birinci qrupuna aşağıdakılar aiddir: Sosial-iqtisadi böhran; cinayətlərin artımı; "istehlak səbəti" dəyərinin artımı; insanlar arasında bərabərsizliyin çoxalması; meyar və qiymətlərin alt-üst olması:

a) "pul hər şeydir";
b) maliyyə vəsaitlərinin və ehtiyatların xaricə axını;
a) sosial siyasət, bütün meyarlar və fəaliyyət sferaları arasında axırıncı yerlərdədir;
b) ictimai meyar kimi, təhsil və mədəniyyətin bütün parametrlər üzrə (cəmiyyətdə yeri, iqtisadi rifah və s.) heçə endirilməsi, bu da hər şeydən əvvəl yeniyetmələr və gənclər üzərində əhəmiyyətli dərəcədə əksini tapır;
a) mühacirətin, gizli və aşkar işsizliyin artımı;
b) Ermənistan tərəfindən təcavüz;
c) inkişaf etməmiş qanunvericilik.

2. Cəmiyyətin təbəqələşməsi; pisləşən ekoloji vəziyyət; pisləşən əmək şəraiti.

3. fərdi (davranış) səviyyəsi:

a) siqaret çəkmənin və əyyaşlığın artımı;
a) qidalanma problemi;
b) narkomaniyanın artımı;

d) diskomfort (narahatlıq) və gələcək üçün arxayınsızlığın hiss edilməsi, xüsusilə gənclər arasında;

c) kifayət qədər fiziki fəallığın olmaması;

f) bioloji və genetik risk amillərinin artımı.

65) Səhiyyə modellərini xarici ölkələr nümunəsində müqayisəli şəkildə təhlil edin . (çətin)

Müəyyən ölkələr səhiyyə sistemində islahatların aparılmasinda uğurlar qazanmışlar. Belə ki, dünyada yalnız üç səhiyyə modeli yaranmışdır:

- dövlət səhiyyəsi (Beveridge modeli) - Böyük Britaniya, Danimarka, İrlandiya, Kanada və s.

- sığortalı səhiyyə (Bismark modeli) - Almaniya, Belçika, Hollandiya, Yaponiya və s.

- bu şkalada, onun iki kənarları arasında aralıq mövqe modeli. Aralıq mövqe, dövlət büdcəsi vəsaitləri, tibbi sığorta və pasiyentin bilavasitə ödədiyi tibbi xidmətlər arasındakı müxtəlif nisbətlərlə müəyyənləşir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, indiki şəraitdə aşağıdakı nisbəti tövsiyyə edir: 60 % - dövlət büdcəsi, 30 % - tibbi sığorta və 10 % - pullu xidmətlər.

Bir qayda olaraq, dövlət büdcəsinin mənbəyini vergilər təşkil edir. Hansı ölkələrdə ki, dövlət səhiyyə sistemi üstünlük təşkil edir, orada tibbi xidmətlər məhz bu mənbə hesabına maliyyələşdirilir. Məsələn, İspaniyada hökumət vergiləri yığır, sonra, ildə bir sakinin payına düşən hesabla, vəsaitlər əyalətlərə verilir, orada isə onlar, əyalətlərin istəyinə uyğun müxtəlif proqramlara sərf edilir. Bu məsələdə əyalətlər geniş sərbəstliyə malikdirlər. İspaniyada özəl sektor demək olar ki, yoxdur, bununla belə, dövlət müəssisələri bəzən əhaliyə əlavə pullu xidmətlər göstərə bilərlər.

İsveçdə, Portuqaliyada və Böyük Britaniyada səhiyyə analoji formada vergilərdən maliyyələşdirilir. Böyük Britaniyada dövlət maliyyələşdirmə məhbələri 84 % təşkil edir, təxminən 4 % vətəndaşların şəxsi vəsaitlərindən ödəmələrin payına düşür,

Fransada heç bir azad səhiyyə xidmələri yoxdur. Səhiyyəyə çəkilən dövlət xərcləri 74,2 % - dir.

Hollandiyada səhiyyənin maliyyələşdirilməsi aşağıdakı kimıdir: tibbi sığortanın milli sistemi - 64,6 % (ondan 33 % xəstəlik halları, 31,6% zədə, qəza, bədbəxt hadisə sığortasıdır), dövlət büdcəsi (profılaktika, immunizasiya) - 10 %, xüsusi sığorta - 15,6

%, könüllü ödəmələr - 9,7 %-dir. Dövlət xərcləri - 72,6 %-dir.
Malaziyada, Çilidə, İranda xərclərin əsas hissəsi pasiyentlərin üzərinə düşür.

66) Kulturologiya anlayışının mahiyyətini izah edin .(asan)

Kulturologiya — ümumbəşəri və milli mədəni proseslərin obyektiv qanunauyğunluqlarını, insanların maddi və mənəvi həyatının mühüm hadisələrini özündə ehtiva edən elmdir. Bu elm insanların maddi maraq və tələbatlarının yaranıb formalaşdığı ilkin şərtləri və amilləri öyrənir, mədəni dəyərlərin artırılması və gələcək nəsillərə ötürülməsini həyata keçirir.

Yer üzündə yaşayan insanlar zaman-zaman müxtəlif ictimai – iqtisadi formasiyalarda öz həyat, məişət və davranış tərzləri ilə bağlı olaraq zəngin bir tarixi – kulturoloji irs qoyub getmişlər. Tarixi keçmişimizi əks etdirən məhz bu maddi mənbələr və yazlı qaynaqlar vahid bir külliyat halında cəmləşərək mədəni sərvət toplusu kimi tariximizi kulturoloji baxımdan öyrənməyə və dərk etməyə əsas verir. Bu baxımdan bizə miras qalan kitabələr, yazılı qaynaqlar, qayalar, daşlar, sümük və gil lövhələr və s. məhz bu gün tarixi – kulturoloji mənbələr kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Kulturologiya insanın ictimai şüuru və yaradıcılığı əsasında formalaşan bir anlam olsa da o, həm də hər bir yaradıcı fərdin meydana gətirdiyi yenilikləri, oxşar yaradıcılıqların daima təkrarlanan mənəvi mühitidir. Bu mühit həm yaradıcılığa, həm də milli mentalitetin inkişafına təsir edən müxtəlif amillərlə zəngindir. Məhz bu zənginliklər isə bu gün cəmiyyətdə mübahisə doğuran "mədəniyyətşünaslıq" və ya "kulturologiya" kimi anlamların yaranmasına, onların ictimai şüurda möhkəm yer tutmasına zəmin yaradır.

Kulturologiya (lat. cultura — becərmə, tərbiyə etmə, ehtiram etmə; qəd. yun. λόγος (logos) – məna, səbəb) – insanın və bəşəriyyətin yaradıcı həyatı və fəaliyyəti haqqında elmdir.O, insanın həyat fəaliyyətinin mahiyyət, xüsusiyyət, tarixi nailiyyəti, inkişaf qanunları, texnologiyaları və dəyişdirici imkanlarını aşkarlayır. O, idrakın elə bir çoxpilləli piramidasıdır ki, onun pillələrini qalxarkən, insan tədricən xüsusi elmi biliklərə yiyələndikcə, bu gününü pozitiv idarə etmək, dəyişmək, daha yaxşı gələcək qurmaq qabiliyyətlərini dəfələrlə artırıb müdrikliyə yaxınlaşır.

67) Kulturologiyanın funksiyalarını açıqlayın .(asan)

Kulturologiyanın funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Tədqiqat funksiyası- məkan və zaman daxilində tarixin, mədəniyyətin və sivilizasiyanın nailiyyətlərinin dərk edilməsinə, təzahürlərin, hadisələrin, faktların və insanın inkişaf proseslərinin mahiyyəti və xüsusiyyətlərinin düzgün başa düşülməsinə imkan verən əsas qanunauyğunluqların kəşfi və ruhi və maddi həyatın müxtəlif sahələrində daha effektiv həyat fəaliyyəti texnologiyalarının aşkar edilməsidir.

2. Maarifçilik funksiyası - müxtəlif ixtisaslara, yaşa, cinsə və dinə malik insanların təhsilinə və maariflənməsinə, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasına, cəmiyyətin müxtəlif ruhi və maddi mədəniyyət sahələri üçün şəxsiyyətlərin və liderlərin formalaşdırılmasına imkan verən, dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının inkişaf tarixi və nəzəriyyəsi sahəsində universal biliklərin yayılmasına yardımdır.

3. Metodoloji funksiya - öyrənilən obyektlərin daha tam dərk edilməsinə, onların təbiəti və inkişaf qanunlarının düzgün başa düşülməsinə, texnologiyalarının dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə, alternativ inkişaf modelləri və innovativ imkanların yaradılmasına imkan verən, sistemli kulturoloji yanaşma prinsiplərinə əsaslanan metodologiya və metodların hazırlanmasıdır.

4. İstehsal funksiyası- bəşəriyyətin sosial-mədəni təcrübəsinin dərk edilməsi, insanın, insan münasibətləri və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi, sosial və dövlət fəaliyyətinin, dövlət quruculuğu, milli və beynəlxalq idarəetmənin müxtəlif sahələri üzrə mütəxəssislərin hazırlığı üçün zəruri olan universal kulturoloji biliklərin istehsalıdır.

5. İdeoloji funksiya - dövlətin maraqlarına cavab verən, elmin ən yeni nailiyyətlərinə və milli mədəniyyət dəyərlərinə əsaslanan, insanların mənəvi, hüquq və estetik tərbiyəsinə, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə, milli inkişaf məqsədlərinə nail olunmasında əhalinin yüksək sosial fəallığı və mobilliyinə yardım edən mütərəqqi ideologiyanın formalaşdırılmasıdır.

6. İdarəçilik funksiyası - insanların maddi rifahı və həyat keyfiyyətinin təmin edilməsinə, ictimai tərəqqiyə, daxili və beynəlxalq təhlükəsizliyə nail olma məqsədilə cəmiyyətin istehsal və sosial həyat fəaliyyətinin təşkil edilməsi üzrə dövlət aparatının effektivliyinin yüksəldilməsinə imkan verən kulturoloji idarəetmə

texnologiyalarının yaradılması və təkmilləşdirilməsidir.

7.Quruculuq funksiyası - yoxsulluğun aradan qaldırılmasına, ekoloji təhlükəsizlik və davamlı inkişafa nail olmağa yardım edən, əvvəlki nəsillərin təcrübəsini, bəşəriyyətin müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərini nəzərə alan, gələcəkdə milli və qlobal kreativ inkişaf ssenarilərinin və səmərəli modellərin yaradılmasıdır.

68) Kulturologiya elminin təşəkkülü və inkişaf mərhələlərini xarakterizə edin (orta)

Kulturologiya bir elm kimi XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Onun yaranmasında ABŞ kulturantropoloqu və kulturoloqu Lesli Alvin Uayt (1900-1975) xüsusi rol oynamışdır. Lesli Alvin Uayt öz nəzəriyyəsini "Kulturologiya" adlandırmışdır. Lesli Alvin Uaytın bu elmi tədqiqatı "insan və kulturologiya" anlayışlarını əhatə etdiyindən kulturologiya elmi dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Kulturologiya elmi bir-birilə əlaqədar aşağıdakı vəzifələri həll etməlidir:

•Mədəniyyətin əsas tarixi tipləri, qanunauyğunluqları, funksiyası, strukturu və mahiyyəti haqqında zəruri olan minimum biliklərin verilməsi;

•Xüsusi və humanitar biliklərin harmonik əlaqələndirilməsi,peşə etikası və mənəviyyatın işlənilməsi yardım göstərilməsi;

•Müxtəlif milli-mədəni, etno –konfessional və digər platformaların tənqidi, yaradıcı qavrayışına imkan yaradılması;

•Mədəni simvollar dünyasında, incəsənət, ədəbiyyatda musiqidə və s.-də istiqamətlərdən baş açmağa, kömək edilməsi;

•Mədəniyyətin sosial-dəyişdirici funksiyalarını dərk edilməsi və qavranılması metodların işlənib hazırlanması;

Kulturologiyanın təşəkkül və inkişafının aşağıdakı mərhələlərini qeyd etmək olar:

İnsan və onun dünyasının tədqiqi ilə məşğul olan etnologiya və antropologiyanın inkişafı (XIX əsrin axırlarına qədər);

Sosiologiya və psixologiyanın təşəkkülü və inkişafı (XIX əsrin axırlarından);

Öz fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqları olan bəşəriyyətin mədəniyyəti haqqında elm olan kulturologiyanın təşəkkülü və inkişafı (XX əsrin ortalarına

yaxın);

Sistemli kulturoloji tədqiqatların intensiv inkişafı (XX əsrin II yarısından etbarən).

Mədəniyyət tarixinin inkişaf mərhələləri və prinsiplərini şərh edin.

69) Mədəniyyətin tarixi inkişaf mərhələləri və prinsiplərini şərh edin .(orta)

3. Mədəniyyət tarixinin mərhələləri. Müasir mədəniyyətşünaslıqda mədəniyyət tarixinin aşağıdakı mərhələləri təsnif edilir:

İbtidai icma mədəniyyəti (b.e. 4 min il əvvəl);

Qədim Dünya mədəniyyəti (b.e.4 min il əvvəl — b.e.V əsrinə qədər);

Orta əsrlər (V—XIV əsr.);

İntibah Dövrü (XIV—XVI əsr.);

Yeni Dövr (XVI ax.—XIX əsr.);

Ən Yeni Dövr (XIX ax. — hazırkı dövr).

Mədəniyyətşünaslığın əsas məsələlərindən biri də mədəniyyətlə təbiətin qarşılıqlı münasibətləridir.Müasir dövrdə bu münasibətlərin əhəmiyyəti çox aktualdır.Hər ikisi insan həyatının ayrılmaz hissəsidir.Mədəniyyət insanın fəaliyyəti nəticəsində təbiətin bir qədər dəyişilməz formasıdır.Bu bir tərəfdən təbiəti nizamlasa da,digər tərəfdən təbiətin nizamlanmış qaydasına ciddi dəyişikliklərə aparıb çıxarır.Mədəniyyət « ikinci təbiət » də adlana bilər.

Mədəniyyətlə təbiət vahid təsəvvür edilməli,bir-birindən yararlanmalıdır.Bu baxımdan şəhər mədəniyyətinin heç də hamısı mədəniyyət hesab edilə bilməz.Bu fikir rus ziyalıları Nikolay Berdyayev və Nikolay Rerixin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Mədəniyyət aşağıdakı prinsiplərə söykənir:

1. Həyat dəyərləridir;
2. Davranış qaydalarıdır;
3. Maddi əsərlərdir.

Həyat dəyərləri həyatda insanın yaşadığı mühitdür və mədəniyyətin formalaşmasında böyük rol oynayır.

Davranış qaydaları özünü ilk növbədə mənəviyyatda göstərir.Mənəviyyat qaydaları dövlət tərəfindən məcburi elan edilərsə o qanun adlanır.

Maddi əsərlər isə birinci və ikinci prinsiplərin müxtəlif kombinasiyalarından yaranır.Hesab edilir ki,mədəniyyətdə dəyişiklər üçün aşağıdakı iki şərt mütləq olmalıdır.

70) Bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin əsas xüsusiyyətlərini təhlil edin . Onların fərqini aydınlaşdırın . (çətin)

Şəhər əhalisinin sayının daima artımı, əsəbi-psixiki təzyiqlərin güclənməsi şəraitində, hipodinamiya, qeyri-səmərəli qidalanma və s. nəticəsində, bədən tərbiyəsi və idmanla gündəlik sistematik məşğələlərə olan tələbat, sağlamlığın qorunmasının zəruri şərti olur.

Bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin xüsusiyyətləri, onların müxtəlif - tərbiyəvi, müalicə-sağlamlaşdırıcı, rekreasiya, təkrar istehsal, informatik-əyləncə, idrak, milli vətənpərvərlik, müdafiə, reklam, şəxsiyyətin sosiallaşması kimi sosial-iqtisadi funksiyaları ilə şərtləndirilir. Bu funksiyalar, bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin müxtəlif altsahələri və istiqamətlərinin inkişafında həyata keçirilir:

- məktəbəqədər tərbiyə və təhsil sistemində uşaqların və gənclərin fiziki tərbiyəsi;
- tibb və sanatoriya-kurort xidmətləri, əhalinin sosial-peşəkar reabilitasiyası sistemində müalicəvi bədən tərbiyəsi;
- işdən və təhsildən kənar vaxtlarda, fəal fiziki istirahət növü kimi, bədən tərbiyəsi ilə məşğul olma (fiziki rekreasiya);
- müəssisələrdə, firma və təşkilatlarda əmək rejimində bədən tərbiyəsi (istehsalat rekreasiyası);

* idman tamaşaları, passiv istirahət və əyləncə növü kimi (asudə vaxtlarda);
* şəxsiyyətin fiziki və mənəvi inkişafının forması kimi, yüksək nailiyyətlər əldə etmiş həvəskar idmanı;
* milli idmanın və ölkənin adını yüksəklərə qaldıran Olimpiya oyunları, dünya çempionatları və beynəlxalq yarışlarda iştirak;
* hərbi xidmətçilərin və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin tətbiqi-peşəkar idman hazırlığı;
* sağlam həyat tərzi, idmanm müxtəlif növlərinin, idmançıların istifadə etdiyi idman ləvazimatı, idman qurğularının və kütləvi informasiya vasitələrində

reklamı;

* şəxsiyyətin sosiallaşması vasitəsi kimi, idman böimələrində, klublarda, könüllü idman cəmiyyətlərində, idman yarışlarında iştirak.

Bədən tərbiyəsi və idmanın funksiyalarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, onları birləşdirən əsas amil - asudə vaxt, rekreasiya fəaliyyətinə məxsusluqdur. Bədən tərbiyəsi və idmanın funksiyalarının bu xarakterinə görə, onları iki əsas istiqamətdə qruplaşdırmaq olar: bədən tərbiyəsi xidmətləri və idman xidmətləri.

Bədən tərbiyəsi xidmətləri ,əhalinin fıziki tərbiyəsi məqsədilə həyata keçirilən sosial fəaliyyətin müxtəlif formalarının müştərəkliyidir. Bədən tərbiyəsi xidmətləri, təhsil müəssisələrində, məktəbdən kənar könüllü bədən tərbiyəsi-sağlamlıq və idman təşkilatlarında, iş yerlərində - müəssisə, təşkilatda, əhalinin yaşayış yerlərində, istirahət evlərində, sanatoriya-kurort müəssisələrində, turist bazalarında və başqa rekreasiya müəssisələrində; hərbi xidmətçilər və hüquq-mühafizə orqanlarının şəxsi heyəti arasında, səhiyyə idarələrinin pasiyentləri arasında, o cümlədən, əlillər arasında - onların sosial-peşə reabilitasiyası çərçivəsində təşkil oluna bilər.

İdman xidmətləri, şəxsiyyətin fıziki hazırlığının, onun mənəvi və iradə keyfıyyətlərinin mükəmməlləşməsinə, bədən tərbiyəsi-idman, tamaşa tədbirlərinin və əhalinin asudə vaxtının səmərəli istifadəsinin təşkilinə istiqamətlənmişdir. İnsanların gündəlik həyatında peşəkar idmanm inkişafı və idman tamaşaları xidmətinin rolunun güclənməsi ilə, milli iqtisadiyyatın bir sahəsi olan bədən tərbiyəsi və idmanın formalaşması prosesi sürətlənir.

71) Turizmin sosial-iqtisadi mahiyyətini izah edin.(asan)

Bu gün müasir insanı səyahətlərsiz, gəzintilərsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. İnsanlar tarix boyu öz yaşından, cinsindən, milliyətindən asılı olmayaraq bütün dövrlərdə istirahət etmişlər.

Beynəlxalq turizm, neftçıxarma və avtomobil sənayesindən sonra, dünyanın ən iri ixrac sahələrindən biridir. Turist-ekskursiya xidmətlərinin tərkibinə, nəqliyyat, qidalanma və yerləşmə, mədəni-maarif, əyləncə, müalicə və s. müəssisələrinin xidmətlərini özündə cəmləşdirən bütöv bir xidmət və istehlak əşyaları kompleksi daxildir.

Turizm - fransız sözü olub, gəzinti, səfər mənasını verir. Bu, özündə ətraf mühiti,

bu və ya digər regionların təbiətini, bu regionların xalqlarını, onların həyat tərzini, adət-ənənələrini, bəzi hallarda idman və biznes elementləri ilə uzlaşdırılan milli xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədli səyahəti əks etdirən fəal istirahət növlərindən biridir.

Öz təşkilinə görə turizm geniş fəaliyyət spektrinə malikdir. Onun fərqləndirici cəhətləri bunlardır:

* ərazi əlamətinə görə - ölkə daxilində və ayrıca götürülmüş ölkənin hüdudlarından xaricdə, yəni beynəlxalq turizm;
* davam etmə müddətinə görə - qısamüddətli (birgünlük gəzintilər, yürüşlər) və uzunmüddətli (yeddi gündən çox);

- turistlərin sayına görə - fərdi, qrup şəklində, ailəvi, təşkil ölunmuş və özfəaliyyət;
- təşkili xarakterinə görə - piyada və nəqliyyatın istifadəsi ilə;
- nəqliyyatın növünə görə - avtoturist, dəmir yolu sərnişini, aviaturist, gəmi turizmi;
- məqsədli təyinatına görə:

a) rekreasiya turizmi (istirahət və müalicə);
b) ekskursiya turizmi (mədəni və tarixi abidələrlə tanışlıq);
c) elmi turizm (simpoziumlarda, konfranslarda, seminarlarda və s. iştirak etmə);
d) etnik turizm (qohumlarla görüşmək üçün turizm);
e) işgüzar turizm (işgüzar görüşlərin keçirilməsi üçün vizitlər);
f) macəra turizmi (yürüş ekspedisiyaları, ov, balıq tutmaq və s.);
g) dini turizm (möminlərin ehtiram göstərdiyi yerə səyahəti);
h) əyləncə turizmi (bayram tədbirlərinin ziyarəti);
i) idman turizmi (idmanla məşğul olmaq üçün səyahət, azarkeşlərin səfərləri).

- yaşa görə - uşaq, gənc, orta yaşlı, ahıl yaşlı.

Bu və ya digər turizm növünün seçimi təbii şərait və turist regionunun xarakterindən asılıdır. Məsələn, alpinizmlə -hündür dağ massivlərinin, ovla isə - zəngin faunanın olduğu yerlərdə məşğul olmaq olar.

72) Turizmin növlərini müxtəlif əlamətlərə görə qruplara ayırın .(asan)

Turizm - fransız sözü olub, gəzinti, səfər mənasını verir. Bu, özündə ətraf mühiti, bu və ya digər regionların təbiətini, bu regionların xalqlarını, onların həyat tərzini, adət-ənənələrini, bəzi hallarda idman və biznes elementləri ilə uzlaşdırılan milli xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədli səyahəti əks etdirən fəal istirahət növlərindən biridir.

Öz təşkilinə görə turizm geniş fəaliyyət spektrinə malikdir. Onun fərqləndirici cəhətləri bunlardır:

* ərazi əlamətinə görə - ölkə daxilində və ayrıca götürülmüş ölkənin hüdudlarından xaricdə, yəni beynəlxalq turizm;
* davam etmə müddətinə görə - qısamüddətli (birgünlük gəzintilər, yürüşlər) və uzunmüddətli (yeddi gündən çox);

- turistlərin sayına görə - fərdi, qrup şəklində, ailəvi, təşkil ölunmuş və özfəaliyyət;
- təşkili xarakterinə görə - piyada və nəqliyyatın istifadəsi ilə;
- nəqliyyatın növünə görə - avtoturist, dəmir yolu sərnişini, aviaturist, gəmi turizmi;
- məqsədli təyinatına görə:

a) rekreasiya turizmi (istirahət və müalicə);
b) ekskursiya turizmi (mədəni və tarixi abidələrlə tanışlıq);
c) elmi turizm (simpoziumlarda, konfranslarda, seminarlarda və s. iştirak etmə);
d) etnik turizm (qohumlarla görüşmək üçün turizm);
e) işgüzar turizm (işgüzar görüşlərin keçirilməsi üçün vizitlər);
f) macəra turizmi (yürüş ekspedisiyaları, ov, balıq tutmaq və s.);
g) dini turizm (möminlərin ehtiram göstərdiyi yerə səyahəti);
h) əyləncə turizmi (bayram tədbirlərinin ziyarəti);
i) idman turizmi (idmanla məşğul olmaq üçün səyahət, azarkeşlərin səfərləri).

- yaşa görə - uşaq, gənc, orta yaşlı, ahıl yaşlı.

Bu və ya digər turizm növünün seçimi təbii şərait və turist regionunun xarakterindən asılıdır. Məsələn, alpinizmlə -hündür dağ massivlərinin, ovla isə - zəngin faunanın olduğu yerlərdə məşğul olmaq olar.

73) Turoperatorları fəaliyyətinə görə qruplara bölün və misal göstərməklə izah edin . (orta)

Turizm müəssisələri öz fəaliyyət dairəsinə görə turoperator və turagentlərə bölünürlər. Turoperatorlar müxtəlif səpgili xidmətlərlə komplektləşdirilmiş turizm məhsulunu təqdim etdiyi halda, turagentlər turistlərlə xidmət təminatçıları arasında vasitəçi işini verinə yetirir. Turistlərə turpakel əsasında birbaşa xidmət göstərən müəssisələr xidmət təminatçılarıdır.Turoperatorlar turizm bazarının aktiv subyektlərindəndir. O, kommersiya məqsədləri ilə turizm məhsulunun planlaşdırılması, işlənib hazırlanması, hərəkətə gətirilməsi və satışını həyata keçirir.

74) Turizmdə seqmentləşdirmənin əsas əlamətlərini praktiki cəhətdən əsaslandırın. (orta)

Səyahətlər bazarı bir çox hissədən - seqmentlərdən ibarətdir ki, bunların hər biri, eyni alıcılıq xarakteristikalarına malik olan istehlakçı qrupunu nəzərdə tutur. Turizm sənayesində strateji marketinq tətbiq olunarkən, bazarın seqmentlərinin müxtəlif xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən başlayırlar, daha sonra, müəyyən seqmentlər bir hədəf kimi seçilir və bazarın belə hədəf seqmentlərinə yiyələnmək üçün müvafıq strategiyalar hazırlanır.

Məsələn, ABŞ-da turist bir-birindən fərqlənən səkkiz seqmentdən ibarətdir:

1. dostları yaxud qohumları ziyarət etmək;
2. istirahət məqsədi ilə çimərliyə, gölə, parka ketmək;
1. mənzərəli yaxud mədəni dəyərə malik yerlərə avtomobildə, avtobusda yaxud qatarda səyahət;
2. bazarlıq yaxud əyləncə məqsədi ilə konsertə, muzeyə, ya da sadəcə gəzinti üçün şəhərə çıxmaq;
1. təbiətə qovuşmaq üçün səfər;
2. kurorta getmək;
3. kruizlər;
4. tematik parka, sərgiyə yaxud mühüm hadisənin, məsələn, Olimpiya oyunlarının tamaşasına səfər etmək.

Turizm bazarının seqmentləşdirilməsi potensial istehlakçıların tələbatının kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin təsnifatı üzrə aparılan

işdir. Seqmentləşdirmənin əsas məqsədi – turizm məhsulunu ünvanlı etməkdir. Belə ki, bütün istehlakçıları eyni xidmət növü ilə razı salmaq olmaz. Bununla da marketinqin əsas konsepsiyası – istehlakçıya üz döndərmək prinsipi həyata keçirilir.

Seqment – bazarın elə hissəsidir ki, orada alıcılar turizm məhsuluna oxşar tələblərlə iştirak edirlər. Bazarın bir çox hissəsinə alıcılar müəyyən səbəblərdən çıxa bilmirlər, bazarın bu hissəsi onları maraqlandırmır. Ona görə də, firmalar öz qüvvələrini və sərvətlərini o seqmentə yönəltməlidirlər ki, ondan maksimum xeyir götürə bilsinlər.

Seqmentləşmə üsulu seçildikdən sonra, firma seçilən seqmentlərin profilini düzəldir və onların hər birinin cazibədarlığını qiymətləndirir.

Turizmdə seqmentləşdirmənin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

coğrafı;

demoqrafik;

sosial-iqtisadi;

psixoqrafik;

davranış.

Coğrafı – Bu seqmentə bəzən bütün ölkə və ya eyni tarixi, siyasi, etnik, dini və ya digər oxşarlığı olan bir qrup ölkə daxil edilir.

Demoqrafik – 14 yaşadək uşaqlar valideynləri ilə və ya ayrılıqda səyahət edirlər. Uşaqların davranışıadətən valideynlərin qərarı ilə yerinə yetirilir. Uşaq qrupları adətən güzəştli qiymətlərlə istirahət edirlər.

Gənclər – 15-24 yaşlı. Nisbətən ucuz qiymətli və aşağı komfortlu turxidmət növlərindən istifadə edirlər, diskoteka, maraq görüşləri və klublarına üstünlük verirlər.

Nisbətən cavan, iqtisadi cəhətdən müstəqil, aktiv insanlar – 25-44 yaşlı. Səyahəti əksərən uşaqları ilə edirlər, uşaqları üçün hovuz, oyun meydançası və s. bu kimi obyektlərə ehtiyac duyurlar. Turizm komplekslərində bu obyektlərin olması nəzərdə tutulmalıdır. 45-60 yaşlı aktiv insanlar, adətən uşaqsız səyahət edirlər. Bu qrup insanlar komfort və rahatlıq sevir, məzmunlu ekskursiyalara üstünlük verirlər. 60-dan yuxarı yaş qrupu. Bu qrup nümayəndələri yalnız komfort deyil, eyni zamanda özlərinə qarşı böyük diqqət tələb edirlər.

Sosial-iqtisadi – Eyni peşə sahiblərinin turları (bank qulluqçuları üçün, kənd

təsərrüfatı işçiləri üçün və s.). Gəliri orta və hətta aşağı olan insanlar da səyahətə çıxmaq arzusunda olurlar. Bu qrup insanlara uyğun turxidmət təqdim edilməlidir.

Psixoqrafik – Həyat tərzinə görə istehlakçıları birləşdirir: maraq dairəsinə görə; həyata münasibətə görə, başqa insanlara münasibətə görə.

Davranış qaydalarına görə şirkətə sadiqlik, nəqliyyat vasitəsi seçimi, xüsusi xidmətə ehtiyac, yerləşdirmə obyektlərinə görə və s.

75) Turizmin inkişafının destinasiya üçün mənfi və müsbət təsirlərini nümunə göstərməklə təhlil edin .(çətin)

İqtisadiyyat və turizm bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir.Burada iqtisadiyyatın turizm və əksinə turizmin bütün ölkə iqtisadiyyatına təsirini qiymətləndirmək lazımdır. İqtisadiyyatın turizmə təsirini ümumi iqtisadi amillər təsiri ilə qiymətləndirmək olar.Bu amillər müsbət və mənfi formada təzahür edə bilər.

Turizmə təsir edən müsbət amillər aşağıdakilərdir.

1.Real gəlirlərin artımı

2.Gəlirlərin daha müntəzəm bölüşdürülməsi

3.Valyuta kursunun müntəzəm vəziyyəti

Turizmə təsir edən mənfi amillər aşağıdakilərdir.

1.İqtisadi böhranların əmələ gəlməsi

2.Sənaye istehsalının aşağı düşməsi(oşsizliyin artması,əməkhaqqıların ixtisarı, müvəqqəti işyerləri)

3.Valyuta sistemində qeyri-sabitlik

Real gəlir artımı dedikdə turist xidmətlərinə olan tələbatların artmasına təsir başa düşülür.Bu artım əhalinin, cidmət istehlakçılarının sərəncamında qalan vəsaitlərinin artmasına səbəb olur.Əgər gəlirlərin artması əhalinin həyat təminatı üçün zəruri olan vəsaitlərin həcmindən artıq olarsa bu səyahətlərə olan tələbatların artması ilə nəticələnər.

Gəlirlərin bölüşdürülməsi-gəlirlər cəmiyyətdə nə qədər müntəzəm bölüşdürülərsə əhalinin